

הרב עמרם בלוי

ירושלים תוב"ב

גדולי החסידות וגזירת המלבושים

מבוא ורקע היסטורי

ידוע שבין השנים תקל"ב ותקנ"ה חילקו ביניהן המעצמות, רוסיה, פרוסיה ואוסטריה את ארצות פולין אוקראינה ליטא ורייסין, ומשנות תק"ס ואילך רוב מנין ובנין של עם ישראל היה תחת שלטון הצאר הרוסי.

השלטון הרוסי, שעד אז כמעט ולא היו תחת חסותו יהודים, והיה נתון תחת השפעת הכנסיה הנוצרית, פחד מאוכלוסייה כה גדולה של יהודים שהצטרפו למלכות, והחל להצר את צעדיהם. כצעד ראשון תחמו השלטונות את מגורי היהודים בתוך "תחום המושב", ואסרו עליהם להתפשט לתוך המדינה. הם לא הסתפקו בזה, וברבות הימים החלו לגזור גזירות נוראות על עם ישראל. הגירוש מהכפרים, גזירת הקנטוניסטים, גזירת השקאלעס, גזירת המלבושים ועוד. הכל מתוך מטרה אחת, להטמיע את העם היהודי בתוך העמים.

במאמר זה נדון בגזירת המלבושים במזרח אירופה, שכללה את שטח שלטונה של רוסיה הגדולה, כולל פולין, ליטא, ווהלין, פודוליה ורייסין, ועמדתם של גדולי החסידות ורבניה כלפיה. אולם לפני זה עלינו לתאר, מתוך מקורות קדומים, את הלבוש היהודי ברוסיה ופולין אשר היה נהוג באזורים אלה בתקופה שלפני הגזירה, בלי כל הבדל בין מדינה למדינה, בין עדה לעדה, בין חסידים למתנגדים.

צביון הלבוש היהודי

זאת לפנינו בישראל, לפני שהתפשטה מגיפת ההשכלה, היו היהודים עטורים בזקן ופאות, והיו שונים בלבושם מהגויים אשר סביבם.¹

1. כמאמר חז"ל בזכות ארבעה דברים נגאלו ישראל ממצרים... שלא שינו את לבושם וכו'. ראה מדרש לקח טוב לרבינו טוביה בר' אליעזר שמות פ"ו ו', [ועוד על מאחז"ל זה ומקורו ראה 'אלפא ביתא קדמיתא' להרב שמואל אשכנזי עמ' 621 ואילך. הערת הרנ"ג]. מצינו אצל גדולי החסידות שנחשב הלבוש אצלם כאחד מעיקרי היהדות, והרבה שיחות קודש ודברי תורה נאמרו בנושא זה במיוחד על ידי הצדיקים שלאחרי גזירת הלבוש. לדוגמה, על הפסוק "ויאמר נסעה ונלכה בדרך" בראשית לג, יב, אומר רש"י "בשווה לך", מפרש הרה"ק רבי יהושע מבלז, שעשו אמר ליעקב שרוצה שהוא ישתווה לו בבגדיו ולא איכפת לו שבשאר ענינים ילך כנגדו עפ"י תורתנו הק'. על זה ענה לו יעקב אבינו "הילדים רכים" וע"י שיראו שאביהם שוה בבגדיו לעשו הם עלולים ללמוד על יתר הדברים וע"י זה יעברו על כל התורה כולה ('אור ישירים', אשדוד תשס"ב עמ' רכ"ט). כמו כן ראה ספר 'טעמי המנהגים' ערך "אל תטוש תורת אמן" לקט דברי תורה שנאמרו מפי צדיקים קדושי עליון אודות קדושת בגדי היהדות. כאן המקום להבהיר שאין מאמר זה מתייחס כלל ללבוש היהודי במזרח אצל אחינו הספרדים, או במערב אירופה, רק בתחום ממלכת רוסיה.

בגדיהם היו שחורים וארוכים שהגיעו כמעט לקרסולם. המעיל נרכס מימין לשמאל ע"י חגורה (גארטעל) או ע"י קרסים², הרכיסה משמאל לימין או ע"י כפתורים לא היתה מקובלת כלל³. המכנסיים היו בדרך כלל קצרים ונקשרו מתחת לברכיים עם שרוכים, בקיץ כיסו הגרביים, בדרך כלל בצבע לבן, את הרגליים, ולא נראו כלל מתחת למעיל. בחורף היו שלבשו מכנסיים יותר ארוכות אך הם היו תחובים במגפיים או בנעליים. הבלטת המכנסיים לרבים הייתה משום פריצות וסימן לירידה רוחנית. הנעליים היו בדוגמת "פאנטאפיל" [=נעלי בית] בלי שרוכים (שנשלפו בקלות). לראשם חבשו כובע עגול מקטיפה נוקשה (סאמעט) או מבד (כעין חרוט בלי מצחיה) שכיסה את כל הראש ונקרא "יארמולקע"⁴ (כפי שאנו רואים בתמונות של רבנים בזמן ההוא)⁵ או כובע פרווה⁶. המגבעת, באותה תקופה, כמעט ולא הייתה שכיחה, בהיותה מעיקרה מלבוש מודרני שמקורו לא יהודי במערב אירופה⁷.

וכך מתאר אחד מבני הדור ההוא את בגדי היהודים⁸:

2. אנשים מכובדים השתמשו בקרסים מכסף. בשטר התנאים של הרה"ק בעל האוהב ישראל מאפטא משנת תקכ"ד מצאתי כתוב "הראש הנגיד הרב מוה' שמואל יסבל את בנו בספרים חשובים... וילביש את בנו הנה"ל בגדיים ציג עם קרסי כסף לפי כבודו... זוג בגדי שבת וזוג בגדי אטלס ליו"ט עם קרסי כסף". פורסם ב"יאו בלעטער" כרך 36 (1952) עמודים 119-121.

3. מסופר על רבי שלמה מקרלין, שפעם אחת הגיעה אליו אשה עם ילד קטן לקבל ברכה ממנו, והיה הילד לבוש חלאטעל עם כפתורים. אמר הרה"ק מקרלין בדרך פליאה: ילד ירא שמים לבוש כפתורים? וציוה לקרוא לחייט ואמר לו להוריד את הכפתורים ולתפור במקומם קרסים כפי שהיה נהוג באותו הזמן. (ספר 'שמע שלמה' חלק ב סי' ס"ח).

4. המושג "ירמולקע" אינה הכיפה הקטנה שלובשים כיום מתחת למגבעת, אלא כיפה גדולה מאד מקטיפה נוקשה. כפי שעולה מאגרת ששלח רבי מרדכי בן הרה"ק רבי יוחנן מרחמסטרביקה "הנני שולח לו מצנפת הנקרא יארמולקע אשר הלכתי בו תמידן כסדרך", מובא ב'כרם החסידות' ד עמ' קפ"ג. ברור שכיפה קטנה אינה מצנפת.

5. למעשה היו שני סוגי כובעים: אחד כפי שתארתי, השני היה כעין הכיפות העגולות של ראשי הישיבות בליטא, רק לא מבד אלא מקרטון קשיח מצופה קטיפה, כעין "דאשיק" חסידי בלי מצחיה. וזכורני כד הוינא טליא לבשתי אני וכל בני גילי בירושלים כובע עגול כזה. ה"דאשיק" החסידי נוצר רק אחרי הגזירה, כאשר השלטונות הכריחו ללבוש כובע רוסי (כעין "קאסקעט") עם מצחיה, התחכמו החסידים וצרפו אליו מצחיה צרה לצאת ידי חובה. מסופר על חסיד חב"ד שלבש את הכובע כאשר המצחיה פונה לאחור, והסביר שעיקר הכוונה בגזירת המלכות היא שיהודי לא ישא עיניו למרום.

6. כל ארץ וכובע הפרווה שלו. ראה 'מאיר עיני הגולה' סי' ר"ד, שהרה"ק רבי יצחק מוורקא, ובעל החידושי הרי"מ, היו חובשים ספאדיק באמצע השבוע.

7. ברבות הימים החלו גם היהודים לחבוש מגבעות, אך עם שוליים רחבות להבדילם ממגבעות הגויים ששוליהם צרות כעין צילינדר. (ראה להלן).

8. התיאור בא כדי להסית את השלטונות נגד מלבושי היהודים, אולם מתוך לעגו אתה מוצא את צניעותם של שלומי אמוני ישראל.

הערות

"לבושו היה ארוך עד כפות רגליו... מכנסי בד עליו מן הירכיים עד לברכיים... ולא נענו לקריאת המושלים אשר הפקדו בימים ההם (שנת תר"ד, שעת הגזירה) מאת ממשלת רוסיה לפקוח עיניים על יושביה היהודים לשנות את בגדיהם"⁹.

בהמשך הוא מתאר כיצד נוצר הסירטוק הליטאי והחב"די ברוסיה: "כי הנה בהיותם נלחצים בין שני גדרים לבלתי סור ממנהג אבותיהם לבלתי לשנות דבר בתלבושותיהם, ומעבר מזה מבקשים למלאות את כל אשר הממשלה דורשת מהם, ע"כ המציאו למו בגדים אשר ישאו חוב הנה והנה... מדוויים ארוכים אבל שסעו למו כנפיים מאחוריהם עד למפשעה"¹⁰.

מקור אחר מתאר את לבושו של חסיד: "מעיל שחור רכוס על החזה בלולאות ברזל ארוך עד כפות הרגליים כי כן אורך המעיל בימים ההם"¹¹, "ועל בגדו מלמעלה ילבש הטיזליק ממשי ארוך עד כפות הרגליים ועל כתף ישאו"¹².

שינוי הבגדים מארוכים לקצרים ולבישת מכנסים ארוכים היה סימן מובהק למי שנפגע ברוח ההשכלה כמשפט הנפוץ: "מקצר במקום שאמרו להאריך" (במעיל) ו"מאריך במקום שאמרו לקצר" (במכנסים).

העקרון שלא לשנות את הבגדים היה חשוב גם בליטא, הן אצל חסידים והן אצל מתנגדים, כפי שאנו רואים במכתב ששלח חסיד קוברין-סלונים¹³ מקמניץ, שאשתו היתה ממשפחת מתנגדים (נכדת רבי חיים מוולוז'ין), לבנו שעבר לעיר אחרת והציץ ונפגע וקיצר את בגדיו:

"לבני, בקמניץ פגשתי את ר' שלום בעקער ושאלתי אותו לשלומך, ענה לי, שאתה לובש מכנסיים ארוכים מעל למגפיים. באותו רגע ממש פרחו נשמת, הרגשתי כאלו כדור מפלח את לבי, ראשי היה סחרחר עלי כי במשך כל ימי חיי לא קרה לי אסון גדול מזה. מתוך צער לא נכנס דבר לפי במשך שלושה ימים... דע לך, בני, הייתי יותר שבע רצון לשמוע שאתה מתהלך בקפוטת קרועה, מאשר במכנסיים ארוכים מעל למגפיים. בקיצור,

9. 'מרכולת', אודסא 1874 עמ' 1-2. וכן 'די אידישע קליידער' אוסף מאמרים עמ' 4-5.

10. שם.

11. 'זכרונות מימי נעורי', חלק שני עמ' 4.

12. שם חלק א, עמ' 28. על הטיזליק, שהוא בגד עליון, שנהגו החסידים ראה 'שבחי הבעש"ט' מהדורת מינץ עמ' ק"ג ועוד. וכן ראה ספר 'בני יששכר' חודש תשרי מאמר 'אות ז', 'על האדם להתבונן המבחן בין ישראל לעמים ממנהגיהם, במנהג ישראל דהבגד העליון הנקרא טזליק... הוא בגד כבוד ולבוש יקר וכשבא אדם נכבד לביהכ"ס או אפי' לבית אדם חשוב הולך דווקא מלובש בלבוש עליון'.

13. 'הרה"ח ר' משה קוטיק מקמניץ, ממשפחת מתנגדים שהתקרב להרה"ק ר' משה מקוברין זי"ע, ע"י ר' אהרן מקמניץ (על ר' אהרן מקמניץ ראה 'אורי ישראל' דף פט) ואחריו שמש את הרה"ק ר' אברהם מסלונים נ"ע.

אם לא תכתוב אלי שהכנסת את המכנסיים לתוך מגפין, כפי שלובש אביך וכפי שלבוש אבותינו, אין אתה בני!"¹⁴.

גם האם כתבה לו בלשון הזה: "האם אתה לובש מכנסיים ארוכים? אביך, זקן אינם לובשים מכנסיים ארוכים, איזה יהודי ירא שמים לובש מכנסיים ארוכים? לכן אבקשך, בני היקר והאהוב, אל תלבש יותר מכנסיים ארוכים!"¹⁵.

גזירת הפונקטין

עוד בראשית ימי מלכותו של אלכסנדר הראשון (בשנת תקס"ד), פורסמו תקנות היהודים מתוך מטרה של "תיקון מצבם הנוכחי של היהודים", ובו 54 סעיפים הטומנים בחובם את ראשיתם של הגזירות¹⁶. כך למשל התקנות מעודדות את היהודים "למסור את ילדיהם לבתי הספר העממיים הכלליים (סעיף 6). יהודים שנבחרו כחברי מועצות הערים חייבים ללבוש לבוש גרמני או רוסי (סעיף 9). סוחרים היוצאים מ"תחום המושב" לערי רוסיה חייבים ללבוש לבוש גרמני¹⁷ (סעיף 28). "החל מה-1 לינואר 1807 (תקס"ז) אסור ליהודי להחזיק בכפר או בשוב כלשהו כל חכירה שהן, בתי מזיגה בתי מרח, ואכסניה ולא למכור בהם יי"ש ואף לא לגור בהם בשום פנים ואופן" (סעיף 34)¹⁸.

תקנות אלו נקראו בלשון גדולי הדור ההוא "גזירת הפונקטין"¹⁹, וראו בזה סכנה לקיומו של עם ישראל, כפי שמסופר על ר"נ מברסלב:

פעם אחת נשמע שרוצים לגזור ח"ו גזירות על ישראל (שקורין פונקטין) ונשמע אז שגזירה אחת מהם הוא שיהיו ח"ו ישראל מוכרחים ללמד בניהם חכמות ולשונות. ואמר רבנו ז"ל שעל גזירה זאת צריכין לגזור תענית ולצעוק ולזעוק להשי"ת יותר מכל הגזירות²⁰.

14. י. קוטיק 'מיינע זכרונות' חלק ב עמ' 148. המכתב נכתב באידיש ותורגם על ידי.

15. שם, עמ' 150.

16. התקנות פורסמו בשפה הרוסית ואף תורגמו לאידיש ובאו בדפוס תחת השם "פונקטין", התקנות בעברית פורסמו ב'העבר' כ"ט עמ' 98 ואילך.

17. מכאן נבין את טענתו של הרה"ק רבי ברוך ממזבז שאמר לאדמו"ר הזקן "שכל מי שנוסע לפ"ב צריך ללבוש בגדי רוסיה ולגדל בלורית" וכי רבנו קבל עליו לעשות כן בשביל טובת ישראל. 'אגרות קודש אדמו"ר הזקן' הוצאת קהת, אגרת ס.

18. ואכן מיד אחר כך החל גירוש היהודים מן הכפרים, ואלפי יהודים הושלכו מבתיים וגורשו לתוך הערים ב"תחום המושב" בחוסר כול ומוכי רעב. ואדמו"ר נתם לעזרתם ונדד על פני המדינה לאסוף כספים עבורם, במסעו זה אף הגיע לתחומו של הרה"ק ר' ברוך ממזבז, וכשנפגש עמו היו חילופי דברים קשים ביניהם כפי שמספר רבנו באגרת הנ"ל.

19. פורסם ב'היטארישע ווערק' נ. י. תרצ"ח, כרך ג עמ' 272.

20. 'שבחי הר"ן', להתרחק מחסידות. סי' יב.

בשנת תר"א, לקראת ועידת הרבנים כותב מאנדלשטאם, ממשיכילי וילנה, תזכיר לד"ר לילנטאל הידוע²⁷, ומציע לו תיקונים הדרושים בחיי העם היהודי, ובין היתר מציע שהועדה תדון בשינוי הבגדים "אשר בגדיהם שונים מכל העמים אשר הם יושבים בתוכם כנזירים ... וגם כי כבר חידש ה' את כל יושבי הארץ, הנה בני" עוד עטה יעטו שמלותם הישנים"²⁸.

לקראת ועידת הרבנים שולחים משיכילי וילנה מכתב ובו הם מבקשים לדון ולאסור את הלבוש היהודי, "ולהביא אושר לעם שלם שלנצח ירומם ויהלל את שמו של מלכנו מיטיבנו"²⁹, על המכתב חתימות ידיהם של 23 משיכילים ביניהם ש. זלקינד, מ. א. גינזבורג, אייזק מאיר דיק, מ. שטראשון, מן המציקים המפורסמים לשלומי אמוני ישראל, ועוד. ואמנם הצעה זו עלתה לדיון ונדחתה בתוקף ע"י אדמו"ר הצ"צ ור"י מוולוז'ין ור' ישראל היילפרין וטענו ששינוי בלבושם של היהודים לא יצלח, בשום אופן, בדרכי כפייה ובאמצעים משטורתיים. ר' איצ'לה אף הוסיף שאם הממשלה תכריז על לבוש אחיד לכל יושבי המדינה אזי יש לו תוקף של דינא דמלכותא, אבל ברגע שהממשלה נטפלת רק ללבוש היהודי הרי זה מוכיח שיש בזה כפייה על העברת הדת³⁰. בשלב זה ההצעה הורדה מסדר היום.

גזירת המלבושים

אולם המשיכילים בכל רחבי רוסיה לא חדלו מלהפעיל את השפעתם אצל שרי הממלכה ומושלי המחוזות לאסור על היהודים ללבוש את בגדיהם המסורתיים הארוכים³¹. עד כי בשנת תר"ד (1844) חתם ניקולאי על צו מלכותי ובו הוא אוסר על היהודים ללבוש את בגדיהם וחייבם להחליפם ללבוש אירופי. אולם כדי לתת שהות ליהודים להחליף את בגדיהם, נדחה ביצוע החוק לחמש שנים, ולתקופת הביניים הטילו השלטונות את מס הקרובקה על כל יהודי מגיל 10 ועד גיל 60 שילבש בגדים ארוכים. היהודים נאנקו ושילמו. אולם לא מהרו להחליף את בגדיהם. בשנת תר"ח (1848) הוכבד העול והוטל מס גם על ירמולקה (הכובע היהודי) בסך 5 רובל לשנה.

27. לילנטל זה היה נציג המשיכילים בוועידת הרבנים הנ"ל ראה עליו בקונטרס 'אדמו"ר הצ"צ ותנועת ההשכלה'. בנימין מאנדלשטאם זה הוא אחיו של ליאון מנדלשטאם, שמילא מקומו של לילנטל כמפקח על בתי הספר העבריים הממשלתיים. ראה 'אגרות קודש אדמו"ר הצ"צ', אגרת יב, המופנית אליו. כמו כן ראה 'זכרון יעקב' חלק א פרק לג.

28. 'חזון למועד' ב, וינה תרל"ז עמ' 12.

29. 'אידישע ליידען אין צארישען רוסלאנד', נ. י. תרצ"ח, עמ' 201-200. המכתב במלואו פורסם ב'גלעד' ו תשמ"ד עמ' 22. המכתב עצמו הוא ללא חתימות, אולם מצורף לזה נספח עם שמות החותמים עם דברי הסבר "תקוננו חזקה כי ברוחב לב היד מילחך לא תמסור לרבנים את שמות היהודים הרוצים להתקרב אל שאר האזרחים, כי הרבנים יתנקמו בנו על מעשנו זה".

30. 'גלעד' ו, תשמ"ד עמ' 16. כמו כן ראה 'אידישע ליידען' שם עמ' 292.

31. על גזירת המלבושים בכלל ועל חלקם של המשיכילים בגזירה זו, ראה 'זכרון יעקב' חלק א, פרקים נה-נו.

מיד אחר כך אנו רואים את ר"נ מברסלב משתדל בכל כוחו לבטל את הגזירה, כפי שאמר לחסידיו: "הייתי רוצה לעשות איזה ענין אודות הגזירות שקורין פונקטין שנשמע בעולם שרוצים לגזור על ישראל ח"ו היינו שאני רוצה לעסוק להמתיקם ולבטלם"²¹. ולכן "בשנה זו רקד הרבה אודות לבטל הפונקטין... ואמר בעצמו, בזאת השנה רקדתי הרבה. וזה היה מחמת שבאותו השנה נשמעו הגזירות שקורין פונקטין שהיו רוצים אז לגזור על ישראל ח"ו ומחמת זה רקד כמה פעמים כי ע"י ריקודים ממתיקים הדינים ומבטלים הגזירות"²².

אך לדאבון לבו ולב כל ישראל הגזירה לא נתבטלה, ור"נ תלה זאת בחולקים עליו, ואמר: "שהי' אפשר ליתן לעצמו איזה עצה לעסוק בזה לבטלם, אך מה לעשות שאין מסכימים עמו וחולקין עליו"²³.

הגזירות הורחבו והתעצמו עם עלות ניקולאי הראשון למלכות בשנת תקפ"ה (1825), שמדיניותו המוצהרת הייתה תיקונו של עם ישראל והטמעתו בכוח בין הגויים. לשם כך גזר את גזירת הקנטוניסים²⁴ הנוראה של גזילת הילדים היהודיים מחיק אמותיהם וגיוסם לצבא למשך עשרים וחמש שנה, ולמטרה זו אף זימן אספת רבנים בשנת תר"ג ובתוכם אדמו"ר הצ"צ והרה"ג ר' יצחק מוולוז'ין, כאשר על סדר היום היתה הנהגת תיקונים בדת ישראל ובחינוכם של ילדי ישראל²⁵.

הסתת המשיכילים

המשיכילים באותה תקופה, אשר הלבוש היהודי היה לצנינים בעיניהם, ניצלו את ההזדמנות והחלו להסית את פקידי הממשל לדון גם בלבוש היהודי ולאסור את הלבוש היהודי בכל מושבות ישראל. כבר בשנת ת"ר (1840) פרסם המשיכיל ש. פיין ממשכילי וילנה "קול קורא" ובו כותב "באשר לא יאבה היהודי לשנות את מלבושיו... ראוי שנעיר את אוזנה [של המלכות] שיהיה מרצונה לצוות להסיר את המכשול הזה..."²⁶.

21. 'חיי מוהר"ן', שיחות השייכות להתורות, סי' ו.

22. שם, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יב. מענינת התייחסותם של שלושה מצדיקי הדור לגבי הגזירות. הרה"ק רבי ברוך ממזבז, מציע לאדמו"ר הזקן "להעביר ידו על מצחו" כדי לבטל את הגזירה (כפי שמסופר באגרת הקודש ס' לעיל). הרה"ק רבי נחמן ע"י ריקדה, ואילו אדמו"ר הזקן סובב על פני המדינה לאסוף כספים עבורם ולהצילם ממות.

23. 'שבחי הר"ן', ענין המחלוקת עליו, סי' ז.

24. בשנת תקפ"ז (1827). גזירה זו הייתה הקשה ביותר בתולדות עם ישראל ברוסיה. ראה 'זכרון יעקב' חלק א פרקים מא-מז.

25. ראה קונטרס 'אדמו"ר הצ"צ ותנועת ההשכלה', ברוקלין תש"ו. [נדפס גם בהוספות לס' החקירה לאדמו"ר הצמח צדק, קה"ת, תשס"ג]. וכן, 'ספר התולדות של אדמו"ר הצ"צ', פרקים שנים עשר ושלשה עשר. כבר חב"ד תשל"ו.

26. 'פרדס' ג אודיסה תרנ"ז, עמ' 150.

הד על הגזירה בליובאוויטש עולה מתוך הסיפור על המהרי"ל³², שפעם עצרו שוטר ברחוב כאשר הוא מתהלך בירמולקע על ראשו ובלבוש החסידי, ושאל אותו ברוסית על פשר הדבר. המהרי"ל רצה לענות לו שהוא בין משלמי המס, אבל היות ולא שלט בשפה הרוסית ורק קלט מילים בודדות מהסביב, ענה לו ברוסית: יא מיאטיעזניק, שפירושו: אני מהמורדים! (הבטוי "משלם מס" ו"מורד" קרובים בצלילם), והשוטר שהבין בטעותו עזבו לנפשו³³.

אולם לא כך היה הדבר בכל רחבי המדינה. קיימות עדויות היסטוריות שברוב המקומות, מושלי המחוז לא הכירו כלל לא בתשלום המס, ולא בהגבלת הגיל, ואף לא חיכו חמש שנים לכניסת החוק לתקפו, אלא מיד עם פרסום החוק אספו את הרבנים וראשי הקהל וצוו עליהם בשידולים ובאיומים להחליף את בגדיהם ולהורות לאנשי הקהילה לעשות כך. לא הועילו טענותיהם ולא עזרו עצומותיהם לשלטונות. שוטרי ניקולאי פשטו לרחובות ומספריים בידיהם וגזזו פאות ראשי יהודים וגזרו את אורך המעילים. רבים משלומי אמוני ישראל, מתנגדים וחסידים, שגידלו פאות ארוכות, הרגישו את נחת זרועם של שוטרי ניקולאי וקלגסיו.

מסופר על רבי הלל מפאריטש שנהג לגדל פיאות ארוכות, בהיותו חסיד טשערנוביל בצעירותו, וכשיצאה הגזירה התנפלו עליו מפקד העיר ושוטריה ורצו לגזור את פיאותיו. ר' הלל שם את ידיו על צדעיו והחל לזעוק זעקה גדולה ומרה. לקול צעקותיו נאספו אנשי העיר, אולם השוטרים לא הרפו והכו על ידיו. בתוך הקהל היה חייט שהיה מודע למפקד המשטרה בהיותו תופר לו את מדיו, הוא שכנע את המפקד שירפה ממנו, וכך נצל ר' הלל ונצלו פאותיו³⁴.

ההתעללויות הקיפו את כל מרחבי רוסיה ליטא ואוקראינה. קיימות עדויות על כך ממניסק, שקלוב, קיוב, נוגאראד-וולינסק, קאמניץ, ז'יטומיר, זוהיל, לויצק, זסלב,

32. בנו השני של אדמו"ר הצ"צ.

33. מתוך 'לקוטי סיפורים' (לה"מ פרלוב) עמ' קצט. הסיפור בא להראות את ניתוקו של המהרי"ל מענייני העולם הזה, שאפילו מילה אחת ברוסית לא ידע.

34. 'שמועות וסיפורים' חלק א ברוקלין תשנ"ב עמ' 268. וכן 'רשימות דברים' חלק א עמ' רנ. לעומת זאת רוב חסידי חב"ד, הקפידו שלא יתערבו פאות הראש בפאות הזקן כמנהג האריז"ל. ראה 'אגרות קודש' לאדמו"ר מליובאוויטש ז"ע חלק כ' אגרת ז' תנ"ה שכותרת: "ההנהגה שלא לנגוע כלל בפאות הראש לא ראיתי בתוכי חב"ד ואדברא. ואפשר לומר בזה כמה טעמים ואולי גם הטעם שרומזו במכתבו שלא לערב האורות של שני התיקונים מה"ג תיקונים דדיקנא קדישא, ובכל אופן הרי מפורש שהאריז"ל היה חותכן ומקצרן במספרים (שעהמ"צ וטעמהמ"צ פר' קדושים)". וראה גם 'דרכי תשובה' יר"ד סי' קפ"א ח' אות ט"ז, שמביא בשם הרה"ק רבי יחזקאל משינאווע שאמר לו בשם הרה"ק רבי שלום מבלז שדברי רח"ו מכוונים שלא יכנסו הפאות עד למטה במקום הזקן ממש והיינו למטה משיעור פאות הראש בסוף הלחי התחתון. וראה לקמן תשובת ה"דברי נחמיה" שגם הוא מפרש כך את מנהג האריז"ל.

ברדיטשוב ועוד ועוד³⁵. בוויטבסק תפסו יהודי עם יארמולקע על ראשו והמושל ציוו לנעוץ בראשו מספרים קטנים. בבאברויסק שלחו ראשי הקהל עצומה לשר הפנים בפטרבורג והתלוננו על הכפייה הזאת שהיא בנגוד לחוק, כתגובה עצרו את ראשי הקהל ואיימו לשלחם לסיביר³⁶.

לפנינו תיאור של עד ראייה מליטא בן הדור ההוא:

"ואת אשר ראו עיני בעיר מולדתי ווילקאמיר אותה אספר, שוטרי הפוליציא התנפלו על היהודים כחיות טרף... קצצו פאות הראש בקרדומות תחת מספריים ועם קצת בדל אוזן ביחד, כרתו בגדיהם עד שתותיהם, ובשעה שלא היה להם מספריים או סכין קצצו את הבגדים בקרדומות או במגירה עם תוספת של מהלומות על מהלומות...

אכזריות הגזירה הזאת נמשכה שנים מספר מאלה הטעמים: ראשית לא נקל היה ליהודים הוותיקים באותו הדור לנגוע ידם בפאותיהם הארוכות והמסולסלות שקדוש יאמר להם, או להתלבש בבגדים קצרים בעוד שמעולם הלכו בנ"י בבגדים ארוכים כמסופר בכתבי הק' (שמואל ב' י, ד). שנית נשענו על הכלל גזירה עבידא דבטלא, לכן קיימו בעצמם סגולת הכתוב לך עמי בוא בחדריך חבי כמעט עד יעבור זעם, לכן כל אלה שהיה באפשרם להסתר עשו כל עצה ותחבולה להתעלם מעיני השוטרים אלה שלא יכלו להסתר מעין השוטרים עשו להם בגדים קצרים לפי שעה ובהם הלכו בחוצות עיר ובחנויות... כה ארכו ועברו שנים מספר עד אשר החיים והטבע הרגילו את העם לקצר מעט בעליונים ולהאריך בתחתונים"³⁷.

ובהמשך הוא מביא סיפורי זוועה שאירעו במקומות אחרים, ומסיים "מעשה אכזריות כאלה היו מעשים בכל יום בכל מושבות בני ישראל בכוח הגזירה ההיא".

תקנות הקהלות

בשנים הראשונות עדיין לא פורסם לשון הגזירה ומנהיגי הקהילות שלא ידעו את הכוונה האמיתית של הגזירה, ולא יכלו לעמוד בלחץ ובאיומים של מושלי המחוזות חשבו לתומן שאם הם יתקנו תקנות מתאימות, השלטונות יתרצו ויחדלו הרדיפות, לכן הם מהרו להתקין תקנות בענין המלבושים. לפנינו דוגמה של תקנות קהלת ויטבסק משנת תר"ה:

35. העדויות מרוכזות בספר 'ידין אין אוקראינה' עמודים 95-102.

36. 'אידישע ליידען', שם עמ' 304.

37. 'זכרון יעקב' תשכ"ח כרך א עמודים 138-140.

אחרי אשר ראינו שהממשלה נתנה דעתם לעשות סדר חדש במלבושי איש ואשה, הדעת מכרחת שכוונתם למעט סכום המלבושים³⁸ כאשר נהגו עד עתה בעוה"ר אשר רבו המתפרצים לדמות בעיניהם להשוות הליוכסם להאנשים אשר ידם משגת בריוות באין הפרש כלל, וכ"ז ה' גרמא בנזקין מעמד של כאו"א אשר ההוצאה רבה על ההכנסה. לזאת מצאנו עצמנו בחובה למען הפיק רצון הממשלה לעשות מהיום והלאה תיקון למעט הבגדים שלא ילבשו בגדים יקרים, הן לאותן שישלמו הקראבקה הן גם בהילוך החדש³⁹. לגדור גדר לבל יתנהגו אחינו בנ"י להוצאה של המלבושים לא לפ"ע [לפי ערכם], ושלא יהי' נגד הד"ת [הדין תורה] שלא יבואו ח"ו לידי פריצות, ובזה יהי' תועלת נכון לקצר ההוצאה מרובה. שנית לבלי נשוא עלינו העמים שגאה וקנאה מקנאת הבגדים יקרים כמוהם, אשר אנו מחוייבים להכיר מקומנו וערכנו. וזה אשר עלה בידינו לעשות גבול וסכום לכל מלבושי יהודים איש ואשה, גם לקצר שאר ההוצאות אשר נתברר זה לא כבר לכאו"א לא לפ"ע רק ההכרח וקנאת איש מרעהו הביאם לזה⁴⁰.

א. מלבושי אנשים. יהי' לא פראקין⁴¹ ושאר מאדעס כ"א סערטוקין לבד, ושיהי' לכהפ"ח [לכל הפחות] עד חצי הרגל⁴², וממינים אלו... וכמו כן שלא ללבוש שום מיני מכנסים ארוכים כ"א קצרים שלא יתראו מהסורטוק. וממילא שלא יהיו ממינים החשובים שעולים ביוקר... כובעים אם ממיני רוך-ווארג [פרוה] או ממריפ סאמעט [סוג של קטיפה] ומשי ולא יעלה יותר מן 2 רוכ"ס [רובל כסף]. וזיי' [זיידנע ?] היטלעך כלל לא. קאמזולין והאלץ טיכלעך [צעפים] כ"א שחורים⁴³ ולא יעלו יותר מן 1.5 רוכ"ס. בגדים ישנים אשר יש לכאו"א עם רוך-ווארג רשאים להלך בשבת ויו"ט חוץ ממינים אשר לא הורשו על להבא, וכן בבגדי חול. גם כובעים ישנים לשבת ויו"ט משתמשים ברשיון הנאצאלסטווע [השלטון], וכן לחול בימי החורף⁴⁴ ומחדש לא יעשו כ"א משתי אלו לשבת וליו"ט או שויביל עלקע ולא יותר מן 15 רוכ"ס, ושטריימליך 5 עד 15 רוכ"ס ולא יותר אף לגבוהים שבגבוהים, ולחורף לא יותר מן 8 רוכ"ס.

38. הם חשבו לתומם שבגדי היהודים היקרים הם אשר עוררו את הממשלה לגזור את הגזירה. וראה להלן תשובת הצמח צדק.

39. הכוונה לאלו שכבר החליפו בגדיהם, מכאן אנו רואים שכנראה רבים כבר החליפו בגדיהם כדי לא לשלם את הקראבקה.

40. הם תולים את ההתהדרות בלבושים יקרים בתחרות החברתית שכנראה כבר הייתה קיימת אז.

41. קיים הבדל בין פראק לבין סירטוק. הפראק הוא לבוש גרמני או צרפתי מובהק קצר מעל הברכיים ושוליו מחודדים, הסירטוק הוא הלבוש הליטאי והחב"ד"י כיום.

42. הם כנראה לא רצו להמליץ על מעיל קצר יותר כפי שהם אמרו "שלא יהי' נגד הדין תורה ודרך פריצות". וכן הם זהירים מאד לגבי אורך המכנסים.

43. ממקורות אחרים אנו יודעים על צעפים לבנים. ואולי מפני הגזירה החליפו אותם לשחורים.

44. כאן אנו רואים ברור שהכובע בשבת, ואף בימי חול בחורף היו כנראה מפרוה מסוים, ולכובע כזה קראו "שטריימיל" או "סויביל עלקע", כך גם משמע להלן.

כמו כן התקנות כוללות גם מלבושי נשים וכן מלבושים לחתונה וכן בדבר כיבודים בשמחות. ובסיום נוסח התקנות כתוב:

התחלת התקנות מ"ח סיון הבע"ל, ולשלוח העתק מכל תקנות אלו בכל האוייעזדין [המחוזות] משתי גובערנים אלו ככל הנ"ל וכל תוקף משני גובערנים שהי'. אור ליום ד' ז' אייר שנת ה'ר"ת לפ"ק וויטעפסק⁴⁵.

הגזירה נכנסת לתקפה

אולם נראה שהתקנות לא הועילו, והדיכוי והרדיפות נמשכו וכל התיאורים הזוועתיים שהבאנו עד כה נמשכו גם אחרי התקנות, וכל זאת עוד לפני שהגזירה נכנסה לתקפה. בשנת תרי"א פורסמה הגזירה על כל סעיפיה, ולמרבה הצער היא התייחסה בחומרה יתירה לנשי ישראל הנשואות ונאסר עליהן, יחד עם יתר הגזירות, לגלח את שערותיהן ולכסות את ראשן בכיסויי הראש המסורתיים. החוק פורסם ברוסית ותורגם לאידיש ע"י השלטונות⁴⁶. מפתח חשיבות המושגים שמוזכרים בו, הנני מביא אותו בלשונו כפי שפורסם.

וזה לשון החוק:

סעיף 1. היהודים חייבים לשנות את בגדיהם המיוחדים.

סעיף 2. הרבנים הוותיקים לא כלולים בגזירה זו.

סעיף 3. מלבושי היהודים שנאסרו הם זיידנע [משי], פרונעללע [?] וכהנה, לאנגע רעקעק [מעילים ארוכים], איינע גרטעל מעל לשוקיים, פעלץ מיטצען [כובעי פרווה], קאפלעך, אדער אנדערע מיטצן אהנע שירם [או כובעים אחרים ללא מצחיה, שוליים] פאן באזאנדערס יידישען שניט [מגזרה יהודית מיוחדת], קורצע הוייזען [מכנסיים קצרים], שיך [נעלים], ענדליך דער בארט אונד פאות [וברור זקן ופאות]...

סעיף 4. במקום מלבושי היהודים הישנים חייבים היהודים ללבוש בגדים כיתר תושבי הממלכה. אולם בגד מבד משי או מחצית משי, שהיהודים לובשים כמלבוש עליון אסור בהחלט.

סעיף 5 מתיר ליהודים שיבחרו בתלבושת רוסית לגדל זקן אך לא פאות⁴⁷.

סעיפים 6-12 מפרטים סוגי בגדים האסורים והמותרים ומתיר מלבושי יהודים בבית הכנסת בשבת ובימים טובים בהליכה לבית הכנסת ובחזרה.

סעיפים 13-22 מתייחסים לנשים.

45. הועתק מתוך צילום שמובא בספר זיטפסק אמאל' עמ' 44-45.

46. החוק כלשונו באידיש הובא ב'היסטארישע שריפטן' חלק א עמ' 732, ותורגם על ידי.

47. מכאן ברור מדוע לא מצאנו במקורות, על גילוח הזקן ברוסיה, כמו בפולין. ראה לקמן: "הגזירות בפולין".

סעיף 13 אוסר על הנשים את המלבושים המסורתיים של היהודים.

סעיפים 14-15 מפרטים את הבגדים האסורים וכסויי הראש האסורים.

סעיף 16 אוסר באסור חמור לנשים נשואות לגלח שערותיהן.

סעיף 17 מטיל את האחריות על אסור גילוח הראש על הרבנים מסדרי הקידושין.⁴⁶

גם בזה "הצטיינו" קלגסי הצאר, הם פשטו ברחובות הערים וקרעו באכזריות את כסויי הראש מעל הנשים כדי להוכיחם אם גלחו ראשיהן, ואוי לה לאשה שנתפסה גלוחת ראש, היא נשלחה מיד לבית הסהר, ואוי לבושתה של האשה שלמרות שצייתה לחוק הקיסר הייתה ללעג ולקלס, כאשר עמדה פרועת ראש ברחובה של עיר.

מחזות כאלה תכפו והלכו, ונשות ישראל הסתגרו בבתיהן ולא יצאו מפתח ביתן. ישנו תיאור של בת התקופה אשר מתארת כיצד בשוק העיר בריסק שבליטא היא ראתה מחזה נורא, כאשר חייל רוסי קרע כסוי ראש מעל אשה נשואה והתעלל בה לעיני אנשי השוק⁴⁹, במקומות אחרים היו מקהילים את הנשים היהודיות בהמוניהן כדי לערוך בדיקה אם לא עברו על איסור גילוח שערות הראש⁵⁰.

היטיב לתאר בתיאור קורע לב את המחזות ברחובות רוסיה בנו של הרה"ק מרוז'ין, הרה"ק רבי אברהם יעקב מסדיגורה, באגרתו למונטיפיורי, אשר כרך את מראות הגזירות כולן יחד "אם הילדים הולכת בחוצות העיר עטופה ברעב⁵¹ ומקוננת באבלה על כי שכלה בניה ובקולה תצעק אשר טפחתי ורביתי אויבי כלם⁵² והנה בא המושל כנגדה ומראהו כגחלי אש וחוטף אותה על שאינה הולכת פרועת ראש וקורע ממנה בגדיה על שאינה הולכת כחוקות הגויים ונותן אותה בבית הסהר. שמה יושבות בנות ישראל בגדיהן פרומים וראשם פרוע ומחכים עד שיוציאו משפטם. בכמה מקומות, מצאו נשי ישראל שאננות

48. העונש על רב שיסדר קידושין לאשה שגילחה שערותיה הוא שתיים עשרה שנה מאסר או גיוסו לצבא. עכ"פ מתוך גזירה זו שפורסמה הן ברוסיה והן בפולין נראה בברור שנשים נשואות נהגו, במקומות אלו, לגלח שערותיהן לקראת נשואיהן, וראה 'העמק שאלה' לנצי"ב מוולוז'ין על השאילתות שאילתא צ"ו ס"ק ז': "בזמן הפוסקים האחרונים ז"ל הנהיגו הנשים לגלח שערן". וראה 'דרכי תשובה' י"ד סי' קפ"ב ס"ק יב בנושא זה. וכן ראה 'לקוטי הלכות' לר' נתן תלמידו של הר"נ מברסלב חלק ו' אה"ע הלכות קידושין הלכה א ש"קולעין שערות הכלה ואח"כ קוצצין אותן ביום הנשואין קודם החופה". וראה קובץ 'אור ישראל' מאנסי, גליון כ"א עמ' רכ"ח, על תולדות מנהג התגלחת לנשים נשואות באשכנז ועל הקשר עם הגזירות ברוסיה.

49. 'זכרונות זקנתי' עמ' 208. תורגם מגרמנית והובא בספר 'אידישע ליידען', שם עמ' 309.

50. "דברי ימי ישראל" חלק ה עמ' 314.

51. מרמז על גירוש הכפרים שרושש אלפי יהודים דרי הכפרים שנשלכו מביתם וסובבו בחוצות הערים בעירום ובחיסור כל.

52. על ילדיה שנלקחו לאנשי חייל.

בלי פריעת ראש ממשפחות שועים וקציני ארץ ויתנו עליהם עונש עבודת הולכת אבנים ומשאות ותקון הדרכים, עבודה אשר אשר מעודם לא הסכימו בה"⁵³.

הפולמוס ההלכתי

גזירת המלבושים יחד עם יתר הגזירות הנוראות הביא את קיומו של עם ישראל לכלל סכנת כליה ח"ו. אנשים לא יכלו לצאת מבתיהם, לא יכלו לפרנס את משפחותיהם, ועם ישראל היה נתון במצב קשה. בתחילה חשבו שהגזירה היא בגלל המלבושים היקרים בגדי משי וכדומה שלבשו היהודים, ולכן תקנו תיקנו תקנות נגד לבושים יקרים⁵⁴, כפי שראינו לעיל. אולם כאשר ראו שזה לא עוזר והלחץ גובר החל הציבור לאט לאט להכנע והחליף בגדיו. קהילות ויחידים אחרים שאלו את הרבנים כיצד יש לנהוג במצב הזה, וכאן התעורר פולמוס בין מתירים לבין אוסרים.

דעת המתירים - כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק' מליובאוויטש זי"ע

ראש הנשאלים היה כ"ק אדמו"ר הצ"צ זי"ע ומצינו שתי תשובות ממנו. התשובות נכתבו בלשון סתרים, לא מצויין מה השאלה ולמי היא מיועדת, מלאה רמזים וראשי תיבות וניכרת בה אימת המלכות⁵⁵. לשם הדגמה אעתיק מקצת התשובה:

גרסינן בפרק בס"ו⁵⁶ [בן סורר ומורה] רבא אמר כו' וכ' [וכתב] הר"ן שם לשיטתו וז"ל ותיקן אביי דאסתר ק"ע [קרקע עולם] הייתה כו' וכיון דלא עבדה שום מעשה אפילו הייתה ערוה ממש דאורייתא אין לה כו' מאחר שאפשר כו' מה תועיל כו' הלא לא יהרגו אלא שיעשו בה מעשה כו'⁵⁷.

כך הוא ממשיך לדון באריכות עד שבסוף מגיע לעצם השאלה:

ובנדון שנשאל ודאי מורכב עכ"פ מה"ע [מהנאת עצמם] שעי' ההלבשה יהיו כאזרחי הארץ ולא יחזיקו עצמם כזרים שהשרים מקפידים על זה או שחפץ להיות כמו המדינות שהולכים בשוה ועי"ז יש אהבה וכו' וזו הנאתו שלא יבדלו א"ע מהם או מדוע הולכים משי ומייקרים א"ע וא"כ יש לצדד כנ"ל, ולזאת גם כאן י"ל בשלמא אם היה העונש

53. עונש על כי לא גילחה ראשה. 'אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו' ירושלים תשס"ג חלק שני אגרת ס"ב מתאריך תרי"ד, באגרת זו הוא פונה לבקשת עזרה ממונטיפיורי שיתערב לטובת הנדכאים אצל הצאר הרוסי. בשנה זו הייתה מלחמת רוסיה תורכיה והגיוס לצבא מקרב היהודים הלך והחמיר. לעניינו אפשר ללמוד שבשנה זו גזירות המלבושים היו עדיין בעיצומן.

54. ראה תקנות קהלת ויטבסק לעיל.

55. ראה לקמן תשובת ה'דברי נחמיה' שדן בנושא בגלוי, ההסבר לכך הוא כנראה כי באותן שנים היה אדמו"ר הצ"צ נתון במעקב, ראה מאמרי "פרשה עלומה בחיי הצ"צ", 'פרס חב"ד' י"ג.

56. סנהדרין סוף עד, א "אמר רבא בר רב יצחק אמר רב אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא".

57. שו"ת 'צמח צדק' יורה דעה סי' צ.

שלהם שבדורותינו נשתנה להם, לכאורה נראה דאין בזה משום בחוקותיהם.... ואף דאפשר דאיכא מצוה להיות משונה במלבושים, מכל מקום אין מחויבים לפזר ממון בשביל זה יותר מהערך, דהא אפי' במ"ע דאורייתא אינו מחויב לפזר ממון, וכמו דאמרינן בב"ק (ט, א) אמר רב הונא במצוה עד שליש, ופרין התוס' מאי עד שליש אילימא עד שליש ביתו אלא מעתה דאיתרמו ל' תלתא מצוות ליתב לכולא ביתא וכתבו התוס' שם משמע דאין צריך לבזבז כל ממון לקנות אתרוג ואפי' שליש ביתו....".

מתוך פתיחת התשובה משמע שהתשובה נכתבה עוד בשלב הראשון של הגזירה כאשר אפשר היה לשלם קנס ולא להחליף המלבושים, בכל זאת נראה מדבריו שגם באופן כזה הוא נוטה לומר שאדם לא חייב לפדות את עצמו, ואם אין ידו משגת, יכול בהחלט לשנות את בגדיו.

הגאון החסידי רבי נחמיה מדברונא זצ"ל⁶³

לפנינו "תשובה לגדול אחד ע"ד שינוי הבגדים"⁶⁴. כבר בפתיחת התשובה נראה שהוא נוטה להקל, שכן הוא כותב:

"הנה לכאורה מה שיש לצדד להקל הוא מב' (וג') פנים ועם היות שאינם ברורים ומרווחים כ"כ אבל מ"מ אין להחליט לחומר' בס"נ [בספק נפשות] כו".

בהמשך הוא דן בארוכה ומביא את כל דעות הפוסקים ומעלה את כל האפשרויות ומגיע לידי מסקנה שיהרג ואל יעבור הוא רק כשמשנים את כל הבגדים אבל אם נשאר בגד אחד ללא שינוי מותר בתנאי שהבגדים לא יהיו בגדי פריצות "ונמצא לפי זה זכינו לדון בנידון דידן דע"פ אם ישאר היכר והבדל, אז בלבושים שאין בהם פריצות בין למר בין למר שרי... והנה לפי"ז אם הגזירה ח"ו בכל הבגדים וגם בהסרת הכיסוי הנק' יארמילקע וקיצוצי הפאות לפה"נ אין היתרים הנ"ל מועיל כלום דלכ"ע הרי זה כערקתא". בסיום התשובה הוא מתייחס גם לענין הפיאות והזקן שגם היו באותו גזירה⁶⁵ ומסיק בזה שמותר לקצצם "אפי' במספרים כעין תער וכ"ש בשלא כעין תער אבל עפ"י האריז"ל כבר הוברר שהחמיר הרבה בזקן וגם שהי' מניח הפאות שיגדלו עד שיכנסו למטה במקום שער הזקן ממש שאז היה דוקא היה חותכן שם וא"כ לכאורה לנד"ר חשיב צד יהדות עכ"פ... אלא

63. מתלמידי אדמו"ר הזקן, אדמו"ר האמצעי ואדמו"ר הצ"צ, ראה עליו 'בית רבי' חלק א פרק כו. נסתלק בשנת תרי"ב.

64. שו"ת 'דברי נחמיה' סי' קפא, ידוע שאדמו"ר הצ"צ היה בחילופי שו"ת עמו, וכנראה שגם תשובה זו מופנית לאדמו"ר הצ"צ.

65. מתוך נוסח החוק שפורסם בפולניה והובא לעיל, נראה שברוסיה לא נאסר הזקן כי אם הפאות שכן גויי רוסיה גדלו זקנים לכן גם בפולין מי שבחר ללבוש בגדי רוסיה היה מותר לו לגדל זקן לפי סעיף 5. עם כל זאת הוא מתייחס גם לשאלת הזקן.

שאם לא יעשה המעשה יהרגוהו שפיר יש לומר יהרג ואל יעבור אבל הכא י"ל [יש לחשוש] ח"ו ה' לא תהי' שנותנים לאנ"ח [לאנשי חייל], וא"כ בכלל זה היינו ח' ביתר שאת שיוכרח לעבור על כמה עברות כו' ח"ו א"כ מה יועיל אם לא יעבור והוה ל' לענין זה ק"ע [קרקע עולם], ודוגמת זה מצינו חילוק ברז"ל בין הריגה לאלמלא נגדוהו כו' וה"ה הכא דהווי תרתי נגדוהו בגוף ונפש... וגם יש לצדד כיון כבר כמה אלפים הלבישו וכו'⁵⁸ ועוד יש לצדד עמ"ש השאלות⁵⁹ בענין ערקתא אינו ענין ללבושים.

בתשובה זו הוא דן מצד הגזירה של "ערקתא דמסאנא" ומסיק להיתר בגלל כמה סיבות: א. כי הם מתכוונים להנאת עצמם, ב. כי אם לא ישנה מרצונו יכריחוהו הם לשנות בע"כ, או ע"י שיקחו אותו לצבא ואז יעבור על כל התורה כולה, ג. כי רבים כבר שינו בגדיהם הרי זה כבר יצא מידי מנהג הגויים, כי יהודים רבים גם לובשים כך.

ואילו בתשובה הבאה הוא דן מצד האסור של "ובחוקותיהם לא תלכו" וגם בזה הוא מגיע למסקנה שאין בזה חשש, כי בחוקותיהם שייך רק במה שהוא תוספת לבגד כגון חרב או כדומה אבל "בלבושים שכל אחד מוכרח להיות מלובש אין ענין כלל של בחוקותיהם אא"כ יש בהן פריצות"⁶⁰.

מתוך דבריו נמצאנו למדים כמה פרטים נוספים, שהגזירה לא הייתה שמי שלא ישנה בגדיו ייהרג אלא יעונה עד שיחליף בעל כרחו. כמו כן היה חשש שהמסרבים לשנות יילקחו לצבא ואז יעברו על כל התורה כולה. כמו כן ראינו שאלפים רבים לא עמדו בלחץ ולא חיכו לפסק הלכה אלא "כבר החליפו" וכנראה שאלה שעדיין לא החליפו, עשו זאת בעקבות פסק דינו של הצ"צ והרבנים האחרים כדלקמן.

הגאון החסידי רבי יהודה ליב בטלן (זיסקינד) זצ"ל⁶¹

בספר שו"ת 'זכר יהודה'⁶² מובאת תשובה לא גמורה תחת הכותרת "אם מחויבין לשלם כסף ענושים לבלתי החליף המלבושים של ישראל במלבושי נכרים". וזה לשון התשובה: "הנה הא במלבושים איכא משום לא תלכו, לכאורה היינו במלבושים המיוחדים להם משום גיוותן כמו ענין תספורת קומי, אבל במלבושים שאינם מיוחדים להם מצד גיוותן כמו בנידון דידן שגם הגויים עצמן פעמים משנים מלבושיהם באופן אחר כמו הכובעים

58. אזי זה כבר לא מנהג הגויים.

59. שאלות דרב אחאי' סי' מב.

60. סי' צא. [וראה עוד שם סי' ש' שמביא ראי' "שאינו חייב שיהי' היהודי מובדל בלבושו". עיי"ש. הערת הר"ג]. הוספת המערכת: אולם ראה אג"ק לכ"ק אדמו"ר מליובאוויטש נ"ע, חלק כ, עמ' שיב.

61. רבה של דווינסק משנת תקע"ח עד הסתלקותו בשנת תרי"ח, מחסידי אדמו"ר הצ"צ. ראה תולדותיו במבוא לספרו 'זכר יהודה' בהוצאת "מכון אהלי שם" כפר חב"ד תשמ"א.

62. שם סי' יא.

נראה שהיינו דוקא במנהג שנהגו בו כלל ישראל עכ"פ אבל במנהגי הארז"ל לא כ"ע חוששין לזה⁶⁶.

ברור איפוא שלמרות כל הסתייגויותיו הרי למעשה נראה שכל אחד היה יכול לחיות עם הוראה זו, שהרי ברור שהשלטונות לא עמדו על כך שישנו את כל הבגדים ולא ישאירו אפי' בגד אחד יהודי עליהם. גם הליכה בגילוי ראש לא נדרשה מהם, אלא החלפת הכובע היהודי בכובע רוסי.

אדמו"ר הרה"ק רבי ישראל מרוז'ין זי"ע

הרה"ק מרוז'ין כבר היה בסאדיגורה מחוץ לגבולות רוסיה בשנות הגזירה (עזב את רוסיה בגלל עלילת אושיץ ומאסרו בשנת ת"ר), אולם היות וזקן הצדיקים, ועדיין רבים מחסידיו נשארו ברוסיה, רבים מצדיקי הדור, ובראשם הרה"ק רבי יצחק מוורקא, השכימו לפתחו לבקשת רחמים על מצבם של יהודי רוסיה שסבלו מהגזירות האיומות ובתוכן גזירת המלבושים. באותה תקופה נסע השתדלן ר' משה מונטיפיורי מאנגליה להפגש עם הצאר ניקולאי לטובת יהודי רוסיה⁶⁷. ואדמו"ר מרוז'ין פנה אליו ע"י שליחים ובאגרות ומבקש ממנו להשתדל עבור יהודי רוסיה ולהקל מעליהם את הגזירות הנוראות⁶⁸ ובאחת האגרות הוא כותב:

ב"ה יום ה' ב' ימים בירח שבט תר"ו לפ"ק סאדיגורע

למי חמדת ישראל לאיש אשר עומד לימין אלפי רבבות אחינו בית ישראל איש אשר חפצו ומגמתו להרים קרן ישראל איש אשר רוצה לראות במהרה בישועת ישראל ה"ה נה"י כבוד השר והטפסר בחיר ה' שמו נודע בכל קצווי ארץ אשר עיני העדה וראשי בית ישראל שואלין ודורשין בשלומם וכולם אמרו בפה אחד זה איש משה עבד ה' יאריך שנים על ממלכתו ויזכה לראות בביאת הגואל כבוד שמו מו"ה משה מונטיפיורי נרו יאיר.

אחד"ש וחקר כבודו כראוי..... הנה שלחתי על הפאסט העתקות מהגזרות כרצונו הן מאתן שכבר יצאו בהמדינה ועוד יש גזרות אשר עדיין הם מונחים תחת יד המושלים ולא ניתנו להעתיק כי כך חוק, ומי יודע אם אחב"י יוכלו לעמוד בהם כי כל הגזרות נוגעים לדתה"ק. הגם שיש בתוכן גזרות, לפי דבריו, נראו לטובה כמו השקאלין⁶⁹ אבל אני הצופה

66. ראה לעיל הערה 34 אגרת אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע. וראה את דעתו של אדמו"ר הצ"צ יו"ד סי' צ"ג לגבי גילוח הזקן אפי' במספרים, "מנהג שנהגו אבותינו מזמן קבלת התורה עד עתה, א"א להתיר ח"ו מכ"ש שיש לומר שאינו מנהג לבד כ"א איסורא איכא".

67. על מסע מונטיפיורי לרוסיה ראה' זכרון יעקב' חלק א, פרקים סא-סד.

68. על השתדלות הרה"ק מרוז'ין לביטול הגזירות, ראה 'אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו' חלק א' פרק ו'.

69. בספר 'מאיר עיני הגולה' (רי"ב-ר"ג) מסופר שבגלל מזכירו אליעזר הלוי שהיה בעד השקאלין היה גם מונטיפיורי בעד הגזירות, והוא ידע שאינו רואה בזה גזירה כלל, אלא טובה לעם ישראל.

מרחוק אשר הוא קולע למטרה לנגוע ולעבור מדתה"ק להוציא מדת יהודית ובפרט בעו"ה בעתים הללו אשר פריצי ישראל חפצים⁷⁰. כי ראיתי כעת בגזירה קלה אשר נתנו לשנות מלבושי יהודי ואשר המושלים עושים בזה, נוגע לדתה"ק ובפרט בגזירות אחרות וקצר היריעה מלהזכיר...⁷¹.

רבי ישראל פונה אליו שישתדל עבור כל הגזירות כולל גזרת הלבוש אולם מתוך לשונו הק' אנו רואים שהוא מתייחס לגזירת המלבושים ל"גזירה קלה" אולם המושלים מנצלים גזירה זו הרבה מעבר ללשון החוק ומשתמשים בו לדכא את עם ישראל ולהעבירם על דתם.

יותר מזה, מסורת רוז'ין מספרת שלכתחלה דעתו של הצ"צ הייתה לעמוד נגד גזירת המלבושים, ושינה את דעתו בגלל הרבי מרוז'ין וכה מסופר "בזמן שהיה גזירת המלבושים ברוסיה הייתה אספת גדולי המדינה. והרה"צ בעל הצ"צ זצ"ל דרש שהאספה תקבע שמוכרחים ללכת נגד הגזירה במסירות נפש ממש ערקתא דמסאנא בשעת השמד ר"ל. שלחו לקבל הסכמת האדמו"ר מרוז'ין זלה"ה ע"ז השיב בלשון קדשו, יעקב אבינו קבל את הברכות כשהי' מלוּבש במלבוש עשו, השי"ת יעזור שיקוימו הברכות"⁷².

70. גם הוא מאשים את המשכילים בגזירות הללו.

71. 'אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו' חלק ב אגרת לג.

72. 'תפארת ישראל' בני ברק תשל"ז, עמ' יט.

התייחסותו של רבי ישראל מרוז'ין למלבושים ראויה לתשומת לב מיוחדת שכן חסידיו מספרים שהיה לבוש מלבושי דייטש, ועד היום מקפידים צאצאיו על לבוש הדור כולל עניבה.

במיוחד יש לשים לב לסיפור המסופר ע"י ר' אהרן מרכוס בספרו 'החסידות' (ב"ב תשי"ב עמ' 221) שבשנים תר"ז-תר"ט כאשר פרצה מגפה נוראה באזורים רבים ברוסיה ובפולין (ראה אגרת הצ"צ לבנו הרה"ק רבי יוסף יצחק שהיה בוהלין שלא יצום בתשעה באב, 'אגרת קודש הצ"צ' אגרת יד) התכנסו צדיקים רבים אצל ר"י בסדיגורה, פתח רבי חיים מקוסוב ואמר: כלום נדונו להיות כתרגוילים לשחיטה?! על כך השיב רבי ישראל במשל "התרגוילים התכנסו פעם לאסיפה וטכסו עצה מה לעשות כדי למנוע בחירת תרגוילות לבנות לכפרות בערב יום הכיפורים. התרגוילות הצעירות בקשו להתמרד נגד זה. נענה תרגול זקן אחד ואמר: עצתי היא שנעוף לתוך הארובה נוצותינו יושחרו ושוב לא נתבלט לעין. שמעו עצתי - סיים רבי ישראל - נפשוט את המעילים הלבנים שלנו ונתערב בין ההמון ולא נראה".

הרה"ח ר' אברהם אביש שור (קובץ 'בית אהרן וישראל' כט) רוצה לראות בסיפור זה את נקודת המפנה שבה פשטו האדמו"רים את בגדי הלבן בגלל המגיפה, שכידיהם הצדיקים הראשונים לבשו בגדי לבן (ראה למשל החתונה באוסטילה שהשתתפו בה שמונים צדיקים עטוי לבן, 'עשר זכויות' סי' לב). אולם לי נראה שגם מתוך סיפור זה אפשר לראות את יחסו לגזירת המלבושים, בזה שמזכיר שהתרגוילים הצעירים רצו להתמרד כלומר לא להכנע לגזירת השלטון בחי' "יהרג ואל יעבור", אולם הוא דוגל בשיטה של "להתערב בין ההמון ולא להראות". ומהרה"ח ר' דוב רבינוביץ משב"ק דכ"ק אדמו"ר מבויון שליט"א שמעתי, שהרה"ק מרוז'ין פשט את בגדי הלבן מיד כאשר עזב את רוסיה.

הגאון החסידי רבי שלמה דרימר מסקאלא זצ"ל⁷³

רבי שלמה דרימר היה מגדולי תלמידיו של הרה"ק מרוז'ין, והיה רבה של ק"ק סקאלא שבגליציה ששם לא הייתה הגזירה. אולם בשנת תרי"ח נשאל על "מלכות מארץ אחרת שגזרו על היהודים שבארצו לשנות מלבושיהם למלבושי נכרים"⁷⁴ ואיזה אנשים יראי חטא ברחו למדינה אחרת כי חששו אולי יש בזה חשש יהרג ואל יעבור כמו בערקתא דמסאנא. ועתה מוכרח לבא שם באקראי, אם מותר לו לבא לשם באקראי כי יצטרך לשנות מלבושיו ע"כ שאל. ובאמת כי אין דעתי נוחה להשיב בזה כי לא הוטב בעיני על א' מחכמי דורנו מפורסמים שהדפיס בספרו להחמיר ולימד קטגוריה על ישראל שלא עשו כהוראתו, וחס לנו ללמד חובה על ישראל ח"ו ובפרט ארץ רחבת ידיים המלאה מגדולים ויראי ה' והנח להם לישראל כו'. ובפרט שאינו כדאי להכריע נגד רבן של ישראל מהרי"ק ז"ל שהאריך להוכיח בשורש פ"ח שאין בזה חשש ערקתא דמסאנא וגם אין עוברין ח"ו על ובחוקותיהם. ופוק חזי שבארץ אשכנז אף בדורות שלפנינו ובדורות הקודמים שכולם לובשים מלבושים כמו נכרים ממש⁷⁵ ולא מיחו בהם חכמים גדולי ארץ שבכל דור שהיו אז במדינות אשכנז ובודאי סמכו ע"ד המהרי"ק הנ"ל. בהמשך דבריו הוא יוצא בחריפות נגד האוסרים ומלמד זכות על עם ישראל ואומר: "ידוע אשר היהודים הכשרים שבמדינות הנ"ל אף שהוכרחו לשנות מלבושיהם עכ"ז עושין המצאות שעכ"פ יש שינוי קצת במלבושיהם... ובזה די לכ"ע"⁷⁶. ולבסוף הוא משתמש בעקרון שהשתמש בו הצ"צ ומסיק: "מ"מ עכשיו כבר נתפשט שם שהיהודים לובשים כך פשיטא שהבא לשם ואינו רוצה ללבוש מלבוש שאינו כפי הנהוג שם שלא יהיה כחתן בין האבלים אין בזה חשש ואין בזה חוקות הגויים אחר שכבר נעשה בכך מלבושי ישראל". אין ספק שדעתו של הבית שלמה היא מקילה ביותר, כי אינו מתייחס כלל להכרח שבדבר, ולכל אורך התשובה אינו מזכיר שום צד של סכנה אלא "שלא יהיה כחתן בין האבלים".

דבריו אלו עולים בקנה אחד עם דבריהם של גדולי החסידות שהבאנו לעיל, שדעתם היתה להקל. ונדמה לי שאפשר לראות בדבריו גם את דעתו של רבו המובהק כ"ק אדמו"ר מרוז'ין.

73. רב בעיר סקאלא בגליציה בשנות תק"צ-תרל"ג. חיבר ספר שו"ת 'בית שלמה', הרה"ק מרוז'ין העביר אליו שאלות הלכתיות, ראה שם יו"ד סי' קכ"ה. הקשר בינו לבין רבו היה הדוק ביותר והרה"ק מרוז'ין אף התאכסן בביתו בסקאלא כשברח מרוסיה (מרגינתא דאדמו"ר הקה"ט מרוז'ין עמ' ה-ו). ראה סיפורי צדיקים החדש' סיפור ל"ח על הרה"ק מרוז'ין ששלח לקרוא לר"ש בערב שבת לתקן נשמה.

74. הכוונה לרוסיה או לפולין.

75. ראה 'חכמת אדם' שנביא להלן.

76. ראה לקמן שבעל ה'חכמת אדם' סומך להיתר בגלל השינוי הקל שעושים במלבושים, וראה בדברי נחמיה' לעיל שסומך על זה שמשאירים מלבוש אחד ללא שינוי.

הרה"ק רבי מאיר הורוביץ, אדמו"ר מדז'יקוב זי"ע⁷⁷

מעניינת דעתו להיתר של אדמו"ר מגליציה, כדברי הצמח צדק וסיעתו.

הרה"ק מדז'יקוב נשאל בקשר לגזירת המלבושים בקראקא⁷⁸, אולם תשובתו ופסק דינו נוגעים גם לגזירת המלבושים אשר ברוסיה ופולין, כי תוך כדי דיון הוא מעלה כמעט את כל צדדי ההיתר של רבנו הצ"צ ואומר, שבאופן "שבידים לכופו ולגלחו בע"כ גם הוא עצמו מותר לעבור ולא יהרג"⁷⁹. עוד צד היתר שהוא מביא בגלל הספק "שאין אנו יודעים כוונת המלך ואולי כוונתו היא להנאת עצמו"⁸⁰ כפי שמביא הצ"צ, ובהמשך הוא מעלה עוד נימוק להתיר שגם העלה הצ"צ "כן בנדון דין שהרבה ישראלים הולכים כך... אינו מחויב למסור נפשו כיון שאינו מוחזקת אצל כלל ישראל".

בהמשך דיונו הוא אפילו מכנה את גזירת המלבושים "מצוה קלה"⁸⁰ שאין צריך להפקיר כל ממונו כדי לברוח מהמדינה, ואין בזה דין של גזירה דערקתא דמסאנא "ובודאי דעל מצוה קלה כזו דהווי צניעות בעלמא אינו צריך להפקיר כל הונו ורכושו, כי אין כאן שעת השמד כשכוונתו להנאת עצמו"⁸¹.

אולם הוא מסיים את דבריו "וכל זה אינו רק כשא"א לברוח, אבל כשאפשר לברוח לא שייך הטעם הנ"ל".

החסידות הליטאית: קוברין/סלונים-קרלין

ברור שהגזירות לא פסחו על חסידויות אלה, אמנם אין לנו עדויות כיצד הם נהגו בשעת הגזירה, אולם הדעת נותנת שיהרג ולא יעבור לא הייתה ההלכה הרווחת, וכשם שנהגו כל אזרחי רוסיה כך נהגו שם.

לפנינו שתי אגרות קודש אחת מהרה"ק רבי משה מקוברין⁸², ואחת מבעל ה"בית אהרן"⁸³ שחיו בשעת הגזירה, שמתוכן אפשר לראות את יחסם לגזירה:

"לבני ולנכדי ולכל אנ"ש הקשורים באהבת חברים חיים טובים ומבורכים ה' יזכני לראותם בחיים טובים ומבורכים ושולם

77. אבי שושלת דז'יקוב, תקע"ט-תרל"ז, שו"ת "אמרי נועם" קראקא תרכ"ו חלק ב' סי' טז.

78. על הגזירה בקראקא ראה להלן ושם גם דעתו בנידון.

79. ברור שהוא הדין אם יש בכוחם לכופו ולגזור בגדיו הארוכים כפי שהיה בפועל.

80. ראה לעיל את אגרתו של הרה"ק מרוז'ין.

81. ראה לקמן תשובת ר' שלמה קלוגר שמתייחס בחריפות לדבריו.

82. נסתלק בשנת תרי"ח.

83. נסתלק בשנת תרל"ב.

כפי ששמעתי קול ענות שבמקומם נתחדש ורוצים לשנות המלבושים ממנהג אבותינו הק'. ע"כ לפלא בעיני על מקום אורא דמחכים יעלה רצון על לב נפש מישראל ענין כזה בלי שום הכרח ואונס מדינא דמלכותא. ע"כ באתי להזהיר לכל הסרים למשמעתי יזהרו מזה הן אנשים ונשים וטף לקיים מנהג אבותיהם שלא יעשו שום שינוי במלבושיהם כי הלבוש משנה הפנים והפנימיות כמאמרי הק' מהזוה"ק על הפסוק ותתפשהו בבגדו, ועל הפסוק ויתיצבו כמו לבוש שנמשלו כמו מים, ויש לבושין לאדם בכל ג' עולמות לתלת קיטריין נר"נ, ובמאי דאתדבק ב"נ בהאי עלמא אוף הכי בההוא עלמא ולטוב נאמר ריח שלמותיך כריח לבנון, אין די באר במכתב להיכן הדברים מגיעים ע"כ יזהרו בזה⁸⁸ ...".

נדמה לי שאגרת זו אינה צריכה ביאור, ומתוכה לומדים את יחסם של צדיקי קארלין ללבוש היהודי. אולם עם כל זה מבין השיטין נמצאתי למד שבשעת הגזירה שיש בזה "הכרח ואונס מדינא דמלכותא" הדברים שונים, וכנראה שגם חסידי קארלין שהיו ברוסיה בשעת הגזירה החליפו בגדיהם בגלל ההכרח והאונס, ורק עם ביטול הגזירה חזרו למלבושים המקוריים.

⁸⁸ יצחק הורוויץ

גדולי ליטא: הרה"ג רבי יצחק מוולוז'ין

המנהיג של יהודי ליטא בשעת הגזירות היה הרה"ג ר' יצחק מוולוז'ין. כבר בועידת הרבנים בשנת תר"ג, ר"י מוולוז'ין גילה את דעתו כי אם איסור זה יכלול את כל יושבי הארץ ולא את היהודים בלבד הרי זה נכנס בגדר של דינא דמלכותא ולא כדן ערקתא דמסאנא.

דעה נוספת להיתר מצאו יהודי ליטא בספרים ההלכתיים שהיו נפוצים באותה תקופה בליטא, והם ספריו של הרה"ג ר' אברהם מדנציג⁸⁹ מתלמידי הגר"א, "חיי אדם" לשו"ע אור"ח ו"חכמת אדם" לשו"ע "יורה דעה".

בספר 'חכמת אדם' כותב כך: "ונהירנא כשגזרו פה בק"ק ווילנא בעת המלחמה שילבשו היהודים מלבושי עכו"ם⁹⁰ ושמעתי מפי הגאון החסיד שיהרג ואל יעבור. ואף שדבר זה צריך עיון גדול עכ"פ צא וראה כמה גודל האסור בזה וכל בעל נפש ישים הדברים בלבבו"⁹¹.

⁸⁸ 'דברי אהרן' ירושלים תשכ"ב, עמ' ע"ה, מכתב ט"ו. הנני מודה להרה"ח ר' אברהם אביש שור שהפנה אותי למקור זה.

⁸⁹ תק"ח-תקפ"א.

⁹⁰ ידוע שבשנים האחרונות לחיי הגר"א, הרימו המשכילים ביולנה ראש, ולקראת כנוס ה"סיים הגדול" כמה מהם הגישו פטיציה לשלטונות למען תיקון מצבם של היהודים שכללה סעיף גם על שינוי הלבושים. יתכן שבשעת המלחמה עם רוסיה בשנים תקנ"ב-תקנ"ד, מושל וילנה אימץ תקנה זו וגזר על הבגדים.

⁹¹ 'חכמת אדם' כלל פט סעיף א, דין חוקות עכו"ם. ראוי לשימת לב שדבריו אלו נדפסו במהדורה הראשונה, וילנה תקע"ה, ונשמטו מכל המהדורות שלאחר הגזירה (וילנה תר"ד, ויוזעפאף תרי"א). ובמקומות מסוימים

אחיי ורעיי אל תדמו בנפשכם כי רצוני דווקא [לפדות א"ע ממלבושים החדשים, שלא יפול לב האיש שאינו יכול לפדות א"ע⁸⁴. מרירות לבי א"א לבאר אוי לי שזכיתי לכך ולדבר מזה]. אחיי ורעיי יעשה כל א' לפי דעתו אך שלא לקלקל⁸⁵ [הלבוש היהודי], רק יהיה תלויים לנגד עיניו תמיד. ויעשה לו בגד חדש פחות, בזול, ולא להתנאות עם הבגדים החדשים. גם לנשים להזהיר שלא להתנאות ולקשט עצמן בבגדים אלו בפריצות. ואיך שיהי' שלא יהי' במחלוקת עם פשוטי העם מקהילתנו, כי הפירוד לא טוב הוא בעת הזאת. לזאת אחיי ורעיי אין כעת לחשות ולבקש רחמי ה' ולומר חמשה קאפיטליך תהלים בכל יום. אחר תפלת שחרית ושני קאפיטליך קודם תפלת מנחה שיהפוך ה' [לב המלך ושריו לטובה] מדברים הנשמעים⁸⁶...דברי הכותב במר נפש ועיניו נוזלות ועצמותיו רחפו מצפה לתשועת ה', משה במוהר"י".

אגרת זו נכתבה כנראה בשלבים המוקדמים של הגזירה שעדיין היה אפשר לשלם קנס ולהמשיך ללבוש את הלבוש היהודי, בכל זאת אנו רואים שהוא דואג גם לאלה שאין בידם לפדות את עצמם ומשאיר את הברירה בידו של כל אחד ואחד "שיעשה כלאחד לפי דעתו" ואינו עומד בדווקא שלא להחליף הבגדים. עם זאת הוא רואה בלבוש היהודי ערך מיוחד שצריך להיות תמיד לנגד עיניו⁸⁷ ובבגדים החדשים דבר פחות וארעי, וצריכים להתפלל לה' שנוכל לחזור לבגדים היהודיים. אולם אין ספק שבשעת החמרת הגזירה החליפו, ומיד עם ביטולה חזרו כנראה ללבוש הקודם כפי מצוות רבם.

אגרת רבי אהרן השני מקרלין

לאגרת זו אין כל קשר ישיר לגזירת המלבושים, והיא נשלחה ע"י רבי אהרן בשנת תרכ"ט לחסידיו בטבריה אחרי שהגיע אליו השמועה שכמה מאנ"ש רוצים לשנות את בגדיהם. וזה לשון האגרת:

"ב"ה יום כ"ב תמוז ורב להושיע לפ"ק

ליחידי סגולה שבערי הקודש תוב"ב וביחוד לאנשי שלומנו שיחיו הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם יעמדו על הברכה בחיים עד העולם

⁸⁴ כלומר, הוא אינו כופה על חסידיו לשלם את הקראבקע, כי הוא חושש למי שאין לו.

⁸⁵ לפי המסופר היהודים העניים שלא היה להם כסף לבגדים חדשים, פשוט גזרו את מעיליהם הארוכים וקצרו אותם ובוזו קלקלו אותם, וכנראה שלזה הוא מתכוין "שלא לקלקל הלבוש היהודי".

⁸⁶ "סוד העבודה" מכתבי קודש מכתב נ"ד. האגרת נדפסה בדפוסים הראשונים כשחסר בה המשפטים שבסוגריים מרובעים, מחמת אימת המלכות והצנזור, אולם נוספו בשולי האגרת בדפוסים החדשים.

⁸⁷ ייתכן והכוונה היא שהבגדים יהיו תלויים ממש במקום הנראה לעין בביתו כדי שלא יסיח דעתו מהם, ובהזדמנות הראשונה יחזור וילבשם.

מתוך דבריו נמצאנו למדים שלמרות פסק דינו החד משמעי של הגאון מוילנא שהוא ביהרג ואל יעבור הוא חולק עליו ואומר "וצריך עיון גדול" ומסתפק ש"בעל נפש ישים הדברים בלבו"⁹².

לכן נראה לי, שכשתכפו והתגברו הגזרות סמכו יהודי ליטא עליהם ואט אט החליפו בגדיהם כפי שמסופר לעיל⁹³.

הגזירה בפולין

הלבוש היהודי אצל החסידים בפולין, היה מעיקרי היהדות⁹⁴.

ונוסף על הלבוש הארוך גידלו פאות ארוכות, והקפידו מאד שלא לשנות הבגדים. מסופר על אדם אחד ששינה את מלבושיו ובא לפני הרה"ק רבי בונים מפאשיסחא לקבל שלום, אמר לו: צריך האדם לשמור עצמו שלא ישנה מלבושי אבותיו שבזה תלוי כל הקדושה⁹⁵. ומפי ר' אליהו כי טוב ז"ל שמעתי, שפעם אחת הופיע בבית מדרשו אברך לבוש חליפה עם כפתורים. החל רבי בונים לפתוח את כפתוריו בזה אחר זה תוך כדי

הוסיפו המהדירים "הגה": בזמן הזה עפ"י דינא דמלכותא לובשים ישראלים בגדי המדינה ודינא דמלכותא דינא. כמו כן נשמטו במהדורות אלו שני קטעים נוספים. א. באותו סעיף הוא מסביר מדוע יהודי אשכנז מלבושיהם דומים למלבושי הנכרים, ואין בזה שום איסור, כי כך לבשו לכתחילה ולא שינו בגדיהם כדי להדמות לגויים, וגם ידוע שאעפ"כ משונים קצת בגדיהם שארוכים מעט יותר ורחבים משל עכ"ם. ב. גם נשמט סעיף נוסף (סעיף יב): "אין מוסרים תינוק ישראל לעכ"ם ללמדו ספר וללמדו אומנות... וה"ה דאסור למסרו לישראלים אפיקורסים דגריעי טפי מן הגויים...". סעיף זה קשור עם גזירת השקאלעס, והמדפיסים שחששו מהמשכילים השמיטו אותו. (ברוב הדפוסים האחרונים תקנו זאת).

92. על התנצלות בעל ה'חכמת אדם' על הדברים שחלק על רבו הגר"א, ראה 'אהל רחל' חלק א, עמ' 471. וכן 'אבי הישיבות' חלק ב "בנתיבות הפסק".

93. ראה לעיל תיאורו של ר' יעקב ליפשיץ. יתכן שבגלל גזירה זו החלו גם להקל בגילוח הזקן שלא בתער, ואפילו החשובים שבהם לא חששו לדברי הזהר "וי למאן דאויטי ידוי בדיקנא" (נשא דף ק"ל). כפי שמסופר באגה"ר (אגרת תס"ו): "פעם אחת ראה אחד מתלמידי הצדיקים של הגאון ר"ח מוולוז'ין את רבו בעש"ק חופף את זקנו. אמר לו: רבי, זוהר! ענה לו: ראה בזוהר שלי. הלך התלמיד ומצא בזוהר של רבו שהוסיף על הגליון תיבה אחת: "ובתער". חלילה לומר על הרה"ג ר"ח מוולוז'ין מקצץ בזקנו במזיד, אלא כנראה שתוך כדי חפיפה נשרו מעט משערות זקנו. אולם כנראה שמתוך דבריו למדו תלמידיו שללא תער אין לחשוש לדברי הזהר ואף לגלח הזקן בכלל.

94. פעם אחת שאל אחד מהמתחכמים את הרבי רבי בונים, איזה בגד לבש אברהם אבינו, ענה לו אברהם אבינו ראה את בגדי הגויים אשר סביבותיו ולבש אחרת (שיח שרפי קודש' ב"ב תשמ"ט חלק ג עמ' רל"ח). הדבר בא לידי בטוי גם בדברי התורה שהשמיעו הצדיקים. לדוגמה, על הפסוק וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב (במדבר כ"א א') מפרש רש"י "זה עמלק אך שינה את לשונו ולא את לבושו" שואל החידושי הרי"מ מדוע לא שינה גם את לבושו? אלא משמע שבשעה שמשנים את הלבוש משתנה גם המהות (שם פר' חקת).

95. 'שיח שרפי קודש' בני ברק תשמ"ט, פר' חוקת עמ' קיג.

דיבור: "כך הוא דרכו של יצה"ר, היום אומר לו עשה כך, למחר אומר לו עשה כך" - וכשהגיע לכפתור האחרון - אמר: "עד שאומר לו לך עבוד עבודה זרה"⁹⁶.

הגזירה התפרסמה בפולין בשנת תר"ה וניתנה ארכה ליהודים להחליף את בגדיהם עד לשנת תרי"א, ועד אז עליהם לשלם מס. רוב היהודים נקטו בשב ואל תעשה ולא מיהרו לשנות את לבושם. בעלי יכולת שילמו את המס, ואת המס עבור העניים, שילמו העשירים. השלטונות, בעזרת המשכילים, החלו ללחוץ לשכנע את היהודים שלא יחכו ליום המיועד אלא יחליפו מיד. שוב חזרו מחזות האימים שהיו ברוסיה ובלטיא וגם כאן החלו לתלוש ולקצר בגדיהם של היהודים בעל כרחם.

הרה"ק רבי יצחק מוורקא היה עדיין בין החיים⁹⁷, והוא ובעל החידושי הרי"מ התייצבו בראש המערכה נגד הגזרה. ר"י מוורקא נוסע לסאדיגורה לר"י מרוז'ין, גדולי ישראל נאספו ושלחו אגרת למשה מנטיפיורי ובה הם מבקשים ממנו להשתדל אצל הצאר הרוסי לביטול כל הגזירות. על האגרת חתמו חמשה רבנים ובראשם ר"י מוורקא ובעל חידושי הרי"מ⁹⁸.

96. ראה 'אור ישרים' עמ' רכ"ט שמביא את הסיפור ומסיים "וקבלה בידם שאותו האיש ירד ר"ל מדרך הישר".

97. נסתלק בשנת תר"ח.

ומעניין לציון כאן יחס שונה, עד לגילוי נקודה חיובית בגזירת המלבושים, לאחד מתלמידיו המובהקים, רבי יעקב אהרן אב"ד אלכסנדר בספרו 'בית יעקב' (מהדורת ירושלים תשס"א 'דרשה לערב ר"ה לזכור ברית', עמ' ר"א):

"ובפרט בעתים האלה אשר הרבה מאחינו בני ישראל אשר מוכרחים לילך בלבושי נכרים מחמת הגזירה... מחויבים אנחנו לאהוב ביותר לאהוב אותם ולקרבתם ולא לפרוש מהם ח"ו ולהוכיח גם אותם בעת אשר נראה בהם איזה דבר שלא כהוגן. ולא כהשוטים אשר אין בהם דעת אשר מרחקים אותם מאד ושתיים רעות עשו... כי אלו האנשים אשר היו יראים ושלמים ואחר אשר הם מוכרחין לשנות לבושם ורואים שחבריהם בדלים מהם אז חלילה הותרה הרצועה אצלם ופרקו עולם ויאמרו לאל סורו ממנו. חלילה לכם אחיי מלעשות כזאת כי אתם מחטיאי הרבים בזה ח"ו, אדרבה מחויבים אנחנו לקרבתם בכל מיני קרבות ובכל מיני אהבות... והם יזהירו ויוכיחו על פניהם את שאר האנשים אשר הולכים מכבר זה זמן רב במלבושי נכרים לשמור ולקיים התורה והמצוה... ולדעתי יכול להיות שהטובה הנצמח מהגזירה זו הוא לצד כי רצון השי"ת לקרב גאולתנו ופדות נפשינו, וכלל בידנו מקדושים אשר בארץ המה כי משיח צדקינו... לא ידחה שום אחד מ ישראל וצריך לזה שכל ישראל יחזרו בתשובה. ולצד כי אנשים אשר שינו מלבושם זה זמן רב [במדינת אשכנז] המה מובדלים מאתנו ורחוקים מאמונת חכמים והצדיקים ולא יראו לפני הצדיקים והשופטים אשר הם בימים ההם להוכיחם על פניהם שיסורו מרוע מעליהם וישבו אל ה'. לזאת נתהווה משמים שגם אחינו היראים והשלימים ההולכים בדרך התורה ויש להם אמונת חכמים וצדיקים, שגם הם ילכו בלבושי אחיהם כנ"ל ועי"ז הם מעורבים עמהם ויזהירו ויוכיחו אותם על פניהם באמרום כי לא נופל אתם ממנו כמונו כמוכם...". הערת הר"ג.

98. יתר החותמים הם הק' חיים מאיר יחיאל אב"ד דק"ק מאגלעניץ וקאזניץ [אבי שושלת גראדזיסק מוגליניץ]. הק' יעקב במה"ר יהודה ליב ז"ל אב"ד דק' ווענגראב [מתלמידי החוזה מלובלין]. הק' שמואל במה"ר אב"ד דק שעדליץ [בעל מחבר ספר 'מתמייס צופים']. המכתב במלואו פורסם ב'אגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו חלק א' עמ' רמ"ט.

כשעבר מונטיפיורי דרך ורשה בקרו אצלו משלחת מגדולי ישראל ובראשם ר"י מוורקא והחידושי הרי"ם, אולם כל זה ללא הועיל⁹⁹.

בשנת תרי"א נכנסה הגזירה לתקפה והחוק פורסם בחוצות הערים בפולנית וביידיש, ובו שנים עשר סעיפי אסור לגברים, אולם לתדהמתם גילו בה עוד תשעה סעיפים נוספים מחמירים על נשים¹⁰⁰. שוטרי העיר פשטו ברחובות והחלו לתלוש בכח את הפאות ולמרוט את הזקנים של יהודים בעלי צורה, מאות יהודים הוכו באכזריות והושלכו לבית האסורים. אכזריות השוטרים לא ידעה רחם, המחזות שראינו ברוסיה חזרו על עצמם ביתר שאת. רבים התלוננו לפני המושל אך ללא הועיל. אחרים אף העיזו ושלחו קובלנות לקיסר ניקולאי עצמו. לפנינו קובלנה מיהודי סוחר מכובד שלא היה יכול לראות בצרת עמו ושלח קובלנה לקיסר ניקולאי אשר מתוכה נוכל ללמוד על מצבם של יהודי פולין¹⁰¹ וזה לשונה:

כשהגיע החוק והדת מהקיסר ירום הודו ותנשא מלכותו, בענין שינוי הבגדים... לא בררו בדבריהם איזה בגדים יהיו ולכן החלו כל שופטי עיר ועיר ללמוד הכוונה איש כאוות נפשו. אז החלו הצרות הרבות והרעות עלינו, כל אחד מהם אמר תן כסף ואם לא תתן אמרוט שערות זקן באכזריות חימה... וגם לכסף אין שיעור. אולם מה היה לעניים ואביונים אשר אין להם כסף לתת? אהה! נסגרו בבתיהם ולא יכלו לצאת להרויח אף לחם עניים ומי מהעניים אשר ערב לבו ללכת בשוק להחיות נפשות ביתו אז תפשו אותו פאליציאנטען [שוטרים] ומרטו שער זקנו והכו אותו מכות אכזריות, או לנו כמה נהרגו במיתות משונות מהמון העם הדרים בכפרים כידוע לכל שופטי המדינה... וכאשר הגיע החוק מהקיסר יר"ה על דבר הנשים אשר לא יגלחו ראשן, הכריזו שופטי העיר ורשה את החוק החדש... אז החלו צרות רבות ורעות אוי נא לנו!!! אין להעלות על הכתב מה היה, הפכנו ללעג לקלס לביזה ולחרפה.

דעת הרבנים וגדולי החסידות

המבוכה בקרב היהודים הייתה גדולה. "שהיו אז חילוקי דעות בין רבני המדינה כי היו כמה מהם שנטו להחמיר... והיו גם כן רבנים מקילים בזה"¹⁰².

בעל החידושי הרי"ם פסק, בעל פה, שיש בגזירה זו דין של יהרג ועל יעבור. גם הרה"ק רבי אברהם לנדא מטשעכינאוב צוה להכריז בכל בתי המדרש שבעיר שגם הוא סובר שיש

99. 'מאיר עיני הגולה' סי' רי.

100. החוק בלשון זו פחות או יותר, פורסם גם ברוסיה הרבה לפני זה. ראה לעיל את לשון החוק.

101. הקובלנה היא של מרדכי הכהן גראמטיקער מהעיר סובלאק מחודש יוני 1851 (תרי"א), תורגמה מרוסית ופורסמה ב'דברי ימי ישראל' חלק ת, 9701 עמ' 314 ואילך.

102. 'מאיר עיני הגולה' סי' ת.

בזה דין של יהרג ואל יעבור. כמו כן הודיע שכל בני התורה יתחילו ללמוד הלכות קדוש ה' כי שעת המבחן קרבה והולכת ועליהם לקיים את המצווה בהידור¹⁰³.

אולם מנגד היו רבנים אחרים וביניהם הרה"ג ר' חיים דוידזון, רב הכולל של ורשה באותה תקופה¹⁰⁴, וכן הרה"ק רבי ישעיה מושקט¹⁰⁵ שפסקו להקל, ובודאי הייתה ידועה גם דעתו של הרבי מקוצק כפי שנביא להלן, וכן דעתם של המתירים האחרים מחוץ לגבולות פולין שהבאנו לעיל.

על המבוכה באותה תקופה אפשר ללמוד מהתיאור בעיר טשעכאנאוו שכנראה שדר גם בערים אחרות, וכה אנו קוראים:

ושם בעיר טשעכאנאוו היו איזה אנשים ממכובדי העיר שלא היו נכנעים כ"כ להרה"ק זצ"ל, ובהיותם גם לומדי תורה הלכו אל הרה"ק בקובלנא גדולה היתכן לדון דיני נפשות עפ"י דעת יחיד כי כפי הנשמע כל גדולי המדינה אין מסכימים עמו להחמיר כ"כ בזה, והרה"ק השיב להם אינני יחיד בדעתי כי נשמע קול כי גם הגאון ר"מ מורשה מסכים להחמיר ורק לאשר הנהו דר בורשה ועיני פקידי הממשלה צופיות אחריו מפאת המלשינות מאת רשעי עמנו לכן אינו משמיע קולו ברמה בענין זה, וענה אחד מהאנשים הנ"ל וכי יכול לדון עפ"י השמועה הלא יש שמועות אחרות הסותרות לזה כי כפי ששמענו כל הגדולים מסכימים להקל¹⁰⁶.

מתוך התיאור מתברר איפוא שרוב רבני פולין פסקו להקל, וגם לגבי דעתו של הרי"ם התהלכו שמועות שונות¹⁰⁷.

103. 'מאיר עיני הגולה' סי' תו.

104. תק"כ-תרי"ד, רבה של ורשה בשנים תקצ"ט-תרי"ד.

105. 'תולדות יהודי ורשה' עמ' 95. הרה"ק רבי ישעיה מושקט (תרמ"ג-תרכ"ח) מתלמידיו של רבי משה ברעיה מקוזניץ, שמש ברבנות פראגא במשך כ"ז שנה, חיבר ספרים רבים ביניהם פי' על הסידור בשם 'הרי בשמים', וכן ספר 'ראשי בשמים' עצי בשמים' ועוד.

106. שם, תו.

107. אחד הגורמים לבלבול הוא, שכבר בשנת תר"ט פורסם מטעם בי"ד קהלת ורשה קול קורא בפולנית הקורא לכל יהודי ורשה לקיים את צו הממשלה. על כרוז זה חתם גם הרי"ם. אולם דעתו האמיתית של הרי"ם פורסמה כנראה בע"פ. בגלל חשיבותו ההיסטורית של הכרוז, שממנו אפשר ללמוד על פרטי הגזירה, הנני מעתיקו כאן (הכרוז פורסם ע"י 'תולדות היהודים בורשה' חלק ב עמ' 284 במקורו בפולנית. ותורגם, לפי בקשתי, ע"י מר שלמה צוקר ממחלקת כת"י באוניברסיטה העברית בירושלים, והנני מודה לו על כך). וזה לשון הכרוז:

לנוכח העובדה שקצת מבני דתנו עדיין אינם מקיימים את הפקודה של השלטון העליון שפורסם בעיר ורשה ביום... מהוד מעלתו של המפקד העליון של המשטרה האוסר על בני הברית הישנה להתלבש בבגדים שנהגו בהם עד כה. אנו רואים לעצמנו חובה של הגינות להזהיר את כל קהל הברית הישנה, שינהג ללא כל דיחוי בהתאם לפקודה הנזכרת לעיל, דהיינו אשר שום בן הברית הישנה מן עשר ועד בן ששים שנה, לא יגדל פאות ארוכות, ולא ילבש כובע פרווה הקרוי "היטל" או "שריימהיטל", מגבעת רחבת תיתורה, יארמילקע,

אדמו"ר הרה"ק רבי מנחם מנדל מקאצק זי"ע

אך מעניין שבעוד שרוב גדולי החסידות בפולין אסרו בחריפות, בכל זאת מוצאים אנו את אחד מגדולי אדמו"רי הרה"ק רבי מנחם מענדל מקוצק זי"ע, שהי' אף רבו של החידושי הרי"ם, שהיה בין המתירים. כאשר שמע בשעת הגזירה שבעל החידושי הרי"ם והאדמו"ר מטשעענעב פסקו דין של יהרג ואל יעבור בנידון. "אחז בידו את קצה זקנו וצעק בקול גדול, כך פסקו ההלכה? הם עיינו בסוגיה ההיא וראו שם הדין הזה? גם אני עיינתי לפעמים בספר ויש לי ידיעה במה שנאמר שם ולא ראיתי שם דין זה של יהרג ואל יעבור, שני גדולי הדור יפקירו דמם של ישראל? הלא נכון יותר שגדולים כאלה יעשו דחק על כלל ישראל ותבוא הגאולה"¹⁰⁸.

תוצאות הגזירה לא היו אחידות. היו מקומות שכוח ההיתר גבר והיו מקומות שהצליחו להינצל מהגזירה. היו מקומות שאלו שרצו להינצל מהגזירה נאלצו לברוח¹⁰⁹. אולם עיקר הלחץ היה בעיר ורשה שבה שכן הנציב הרוסי ובה היה מרוכז רוב מנינו של יהודי פולין ובה חי ופעל ראש המתנגדים לגזירה רבי יצחק מאיר בעל החידושי הרי"ם¹¹⁰.

קפוטא של משי או אטלס, ואף לא "גרטעל" ולא "פאנטאפיל". אדרבה, חובה על כל בן ברית הישנה ללבוש לבוש המומלץ על פי הצו, דהיינו מגבעת צרת תיתורה, או כומתה, קפוטא של בד או אריג אחר שלא נאסר בהוראה הנ"ל, חאלאט של בד פשתן או מעיל עם שכמיה. ובמקום פאנטאפיל, נעלים.

אנו חוזרים על אזהרתנו שכל בן דתנו ימלא ללא התרשלות, אלא בהתעוררות והשתדלות, את המלצת הממשלה הנ"ל ומי שלא יקום מיד למלא אחריה, לא זו בלבד שיחטא לאלוקים, אלא אף יהיה צפוי לעונש מצד השלטון ויהיה מאותם הקוראים ולא נענים.

ורשה, 19 בנובמבר 1848, חתומים המשמשים בקודש:

חיים דוידזון

ישעיה מושקט

יצחק מאיר אלטר

אין ספק שקריאה זו נועדה אך ורק לרצות את השלטונות, וכנראה אף לא הופצה בקרב בני ישראל, לכן היא נכתבה פולנית שרוב היהודים לא נזקקו לה, וגם מעורב בה ביטוי נוצרי מובהק "בני הברית הישנה". לכן אי אפשר ללמוד על עמדתם האמיתית של החותמים. אולם ממקורות אחרים אנו יודעים שלמרות קריאה זו, בעל החידושי הרי"ם יצא אח"כ באופן גלוי כנגד הגזירה, ואילו הרב דוידזון ורבי ישעי' מושקט היו בין המתירים. ראוי לציין שכרוז נוסף פורסם בשנת תרט"ז, חתום ע"י הרב מייזלעש (רבה של ורשה משנת תרי"ד) הרי"ם וכן ר"י מושקט.

108. 'מאיר עיני הגולה' סי' תט.

109. בין הבורחים אנו מוצאים את הרה"ק רבי שמואל אבא מזיכלין נכד הרה"ק רבי פישל מסטריקוב, שבשעת הגזירה ברח לחו"ל יחד עם בנו, כי לבנו לא היה רשיון "לילך במלבוש רבני" כי הגזירה בשנת תרי"א התירה רק לרבנים ותיקים ללבוש מלבושי יהודי לפי סעיף 2 בחוק שהובא לעיל (להב' אש' מערכת י"א).

110. על פעלו תקפו וגבורתו במסירות נפש של הרי"ם, ראה 'מאיר עיני הגולה' סימנים שצ"ט-ת"ז.

על מקצת ממה שאירע בשעת הגזירה אפשר ללמוד מאגרתו של הרה"ק רבי שרגא פייבל מגריצא אבי שושלת אלכסנדר, וזה לשונה:

ב"ה יום ג' תולדות תרז"ן לפ"ק בי תמכה ימין.

שלום וברכה שמורה וערוכה, וישועה והצלחה והייתה הרווחה לכבוד ידידי רעי וחביבי הרבני המופלג בתו"ר החסיד הנגיד המפורסם שלשלת היוחסין קש"ת מוה"ר ברוך הכהן נ"י

אחד"ש הטוב, זה כמה חיכיתי שיהיה לי עוד מכתב מאתך כי לדעת שלומך ולדרוש שלום העיר חפצתי מאד. והנה בני מ' אלימלך נ"י הי' במכוון באכסניה של ידידנו מ' אברהם איטשע נ"י ולא השיגו ואח"כ כתבתי כמה פעמים לוורשא להודיעני מי ומי ההולכים ומה הי' הסוף, אם שבו כולם לביתם לשלום¹¹¹ ולא זכיתי עד עתה להשיג שום ידיעה ונפשי הומה מאד כמעט לא אוכל לנוח עד אשר אשמע מאתכם בשורה טובה במהרה בקרוב אמן...

והנני מודיעך חביבי ואהובי וכל האהובים כי ת"ל פה לא עלה הכורת על זקני אחב"י ומעט מן המעט אשר נתגלחו ע"י שנסעו מן [חסרה מילה]. אולם פה"ק [פה הקהילה קדושה] יצ"ו כשהתחיל הב"מ [הבעל משחית?] לרגוש קצת, סבב השי"ת הדבר כי בא לביתי ובקשתי שלא יעשה לנו שום דבר, והבטחתיו שאנוכי בעצמי אראה שילבישו עצמם במלבושי קאצאפסקי¹¹² ומאז ועד עתה הוא שותק ב"ה וב"ה שאין ניכר עדיין שום שינוי כ"כ השי"ת יעזור לטובה על להבא בישועות כלל ישראל. בעיירות אחרות בפראשניץ ובטשעכינאו שם יש עוזרים לרעה¹¹³ ל"ע וכבר נטלו משם רובא דרובא זקני החסידים עמנו יצ"ו ה' ירחם. ואבקש להודיעני הענינים ומשלומכם אתם.

הק' שרגא פייבל חופ"ק מאקווא¹¹⁴

הגזירה בקראקא

העיר קראקא, קוזמיר והמחוז, היו באותה תקופה תחת שלטון עצמי בפיקוחם של שלוש המעצמות רוסיה אוסטריה ופרוסיה, למרות זאת לא פסחה גזירת המלבושים גם על יהודי קראקא והסביבה. וכמו בכל מקום יד המשכילים הייתה בה בראשונה¹¹⁵. בשנת

111. כשיצאה הגזירה רבים ברחו מורשה שהייתה מקור הפורענות כי שם ישב נציב רוסיה והסתתרו בעיירות הקטנות עד יעבור זעם, וכפי שאנו רואים בהמשך האגרת המצב בעיירות הקטנות היה המצב רגוע יותר.

112. הכוונה למלבושי הגויים.

113. הכוונה למשכילים שהיו מעוניינים בגזירה ותמכו בה. וכן "לומדי התורה" שהתירו את שינוי הבגדים וגילוח הזקן כפי שהבאנו לעיל. ראה 'מאיר עיני הגולה' סי' תו.

114. האגרת במלואה נדפסה בספר 'עשר זכיות' סי' יט. הרה"ק רבי שרגא פייבל מגריצא נסתלק בשנת תר"ט ומ"כ בעיר מקאווי.

115. ראה 'אמרי אש' לקמן ע"י השתדלות בני עמנו חדשו הגזירה ההיא.

תר"ד גזר השלטון שכל יהודי שרוצה להינשא לפני הגיעו לגיל שלושים חייב לשנות את לבושו היהודי. גזירה זו למרות קולתה הכבידה מאוד על היהודים שהוכרחו לדחות את הנישואין או להמיר בגדיהם¹¹⁶.

בעטיה של גזירה זו פנה רב העיר קראקא הרב שאול לנדא¹¹⁷ בשאלה להרה"ג רבי אברהם זאב פרנקל¹¹⁸ מיד עם פרסום הגזירה בשנת תר"ד, והוא פוסק היות וכדי לקיים מצוות פרי' ורבי' הוא יכול לצאת מהמדינה ולקיימה במקום אחר לכן "נראה ברור דאין להתיר בשום ענין".

גם הראב"ד דקראקא רבי אברהם יענער פנה אליו באותה שאלה ורא"ז עונה לו באריכות ומוסיף "האיך יעלה על דעתו להקל בענינים כאלה אשר הוא הריסת הדת בכללה כאשר אנו רואים בחוש אותם המלבושים מלבושי נכרים יסירו מסווה הבושה מעל פניהם... וכל זה גורם להם הילוכם שיתערבו בין הגויים", ומסיים את תשובתו "ותאמץ בכל מעוזו לגדור גדר לבל להתיר להם הדבר ומובטחני שגם הרב הגדול מו' שאול לנדא יהי' בעזרו בדבר הזה"¹¹⁹.

השאלה הופנתה גם לרבי מאיר א"ש¹²⁰ וגם הוא פוסק ששינוי הבגדים "וגם לגלח פאת זקנם ע"י מספרים יש בו עכ"פ משום דבחוקותיהם לא תלכו... וממילא אין לעבור בלאו דבחוקותיהם לא תלכו בקום עשה, כדי לקיים מצות עשה דפרו ורבו לפני שלושם, וכ"ש אם אפשר לו ללכת למקום אחר ולקיים שניהם"¹²¹.

אולם ברור הדבר שאי אפשר להסיק מדעת האוסרים בגזירת קראקא לגבי הגזירות ברוסיה כי אין תנאי הגזירה שווים בשני המקומות.

לעומת זאת נלמד בקל וחומר מדעת המתירים בגזירת קראקא על הגזירות ברוסיה. כ"ק אדמו"ר מהר"י מדז'קוב נשאל אף הוא על גזירת קראקא וכתוב "נדון הגזירה שבעירכם, לדעתי אין כאן בית מיחוש כלל, דבשלמא אם הייתה הגזירה שיהרג היינו צריכים להיתרים הנזכרים אבל בעירכם שהגזירה היא שבאם לא יעבור על מצוה קלה כזו יצטרך לעבור על מצות אחרת שלא ישא אשה שהיא מצוה חמורה יותר, כי פרי' ורבי' דאורייתא היא ויותר צד צניעות יש בזה... ומה גם בנדון דידן שבאמת אין אנו יודעים על איזו מצוה

116. סעיף 4 לחוק הנישואין קובע: "יהודי שמתחתן לפני שמלאו לו שלושים שנה חייב להסיר את הקפוטה ולגזוז את הזקן ואת הפאות", 'תולדות היהודים בקרקא ובקאזימיר' עמ' 927.

117. רב בקראקא בשנים תקס"ד-תר"ד.

118. תלמיד החוזה מלובלין רבה של ריישא תק"מ-תר"ט. שו"ת 'משיב כהלכה' סי' ז', קראקא תרמ"ב.

119. שם סי' ח.

120. רב באונגוור מתלמידי ה'חתם סופר', נסתלק תרי"ב.

121. 'אמרי אש' יו"ד סי' נ"ה. לפלא שפוסק בניגוד לדעתו של רבו בעל ה'חתם סופר', שמתיר גילוח הזקן במספרים (או"ח סי' קנ"ט).

רצונם להעביר אי עיקר כוונתם שלא ישא אשה להעביר בזה על הדת ועל המלבושים אין כוונתם כלל רק שיהי' מזה סיבה שלא ישא אשה א"כ ודאי מהראוי שישא אשה בימי הבחורות... והנה אם יוכל לברוח מחמת יד המלכות ודאי צריך לעקור ממקומו"¹²².

הגאון רבי שלמה קלוגר

ר"ש קלוגר, רב העיר ברודי שבגליציה, התייחס לגזירת שינוי המלבושים מיד עם פרסומה¹²³. ולמרות שהגזירה לא הייתה נוגעת לקהילתו יצא בקול חוצב להבות אש נגד שינוי המלבושים ופסק בזה דין של יהרג ואל יעבור. "לכן הדבר ברור שגזירה זו הוי ערקתא דמסאני וגרוע מיניה". הוא דוחה את כל צדדי ההיתר שהעלו המתירים ומסיק "וגם אם הוי ספק לנו אם כוון להנאתו או להעבירו על דתו נראה נמי דיהרג ואל יעבור, ולא מבעיא נדון דידן דאין כאן צד הנאה לומר שעושה להנאתו רק הכוונה דבזה יבואו ממילא לכלל העברת הדת/ כי ויתערבו בגויים וכו'", ולגבי שהמתיר רואה בזה מצוה קלה שאין צריך עבודה לאבד כל רכוש, הוא קובע ששינוי הבגדים יש בזה משום פריצות והעברת הדת ויש בזה משום חילול ה' "ואם כן כל ממונו צריך לפזר מכח חילול ה'".

לגבי טענת המתירים שכבר רבים מישראל החליפו בגדיהם הוא יוצא בחריפות יתירה ואומר: "אם עושה מעשה שרוצה להדמות לנכרי דינו כמומר וז"ש הפסיקתא אם מובדלין אתם מן העכו"ם להיות מופרשין בלי להדמות להם הרי אתם לשמי, נקראים בשם ישראל. ואם לאו הרי אתם לעכו"ם דומין ונחשבים לעכו"ם ויש להם דין מומרים. ויהא רעוא שמן השמים יסכימו על זה לפסוק להם דין מומרים ולא יהי' אחריות על ישראל וכל ישראל יהיו נקיים ותבא עלינו ועל כל אשר בשם ישראל יכונה ברכת טוב".

ביטול הגזירה וההשלכה לדורות

אין לנו ידיעות מדויקות רשמיות על ביטול הגזירה בפולין¹²⁴, ואדרבה ידוע לנו שכל כמה שנים חוזרים השלטונות ומחדשים ומחזקים את הגזירות¹²⁵, וזה מוכיח שיהודי פולין

122. 'אמרי נועם', שם. וכבר הבאנו את דעתו לעיל לגבי הגזירות ברוסיה.

123. ראה שו"ת 'טוב טעם ודעת' מהדורה קמא יו"ד סי' קפ"ט.

124. בספר 'מאיר עיני הגולה' (סי' תי"ז) כותב שהגזירה בוטלה בערב פסח תרי"א, כנראה שחלה רגיעה כל שהיא לחקופת מה. אולם ממקורות אחרים אנו רואים שגם בשנת תרי"ז עדיין הייתה הגזירה בתקפה, והממשלה שוב הכריחה את רבני וורשה לפרסם כרוז לחיזוק הגזירה. הכרוז בפולנית פורסם ב'תולדות יהודי ורשה' חלק ב עמ' 287 ועל הכרוז חתומים רבי דוב בעריש מייזליש רבה של ורשה הרי"מ אלתר בעל ה"חידושי הרי"מ", ור"י מושקט. הקלה מסוימת ליהודי פולין הביא סעיף מס' 5 בגזירה שהתירה לאלה שלובשים מלבוש רוסי לגדל זקן, יתכן ורבים מיהודי פולין בחרו בלבוש הרוסי, דהיינו הכובע הרוסי, המכנסים בתוך המגפיים, ואת הפאות העלו מתחת לכובע כדי להינצל מגילוח הזקן.

125. ידוע לנו כי בשנת תרכ"ט, ובשנת תרל"א שוב חודשה הגזירה (ש"ג 'אידישע ליידן', שם 312).

מעולם לא התייאשו מלחזור לבגדיהם המסורתיים. והשלטון ניסה שוב ושוב לכפות את דעתו. לעומת זה ברוסיה ופליה, בוואהלין פודוליה וכו', נראה שעם מותו של ניקולאי הראשון בשנת תרט"ו הוקל הלחץ וחדלו הרדיפות.

אולם למעשה לא היה בזה שום הבדל, כי רוב הציבור הסכין עם מלבושים אלו. וזקנים מעל גיל ששים, רבנים ומשמשי בקודש בין כה לא נכללו בגזירה. כך שיהודי רוסיה וליטא שהחליפו בגדיהם בהיתר נשארו בבגדיהם הקצרים, ולפיכך חסידי חב"ד שסמכו בשעת הגזירה על פסק דינו להיתר בלי סייג של אדמו"ר הצ"צ ורבני חב"ד ושינו את מלבושם, לא מהרו לחזור למלבושים הקודמים, חוץ ממשמשים בקודש שלא היו באותה הגזירה (ואולי גם כי בחב"ד הדוגלת בפנימיות, ומתעלמת מסממנים חיצוניים, לא החשיבו כ"כ את הלבוש החסידי).

ואילו חסידויות שהלבושים היו עיקר חשוב בעיניהם, אך לא כיהרג ואל יעבור כמבואר בדברי הצדיקים מקוברין וקרלין, חזרו אט אט ללבוש החסידי המסורתי, אך לא כקדמותן ולכן חסידויות רוסיות לא לבשו כבר מכנסים קצרות וגרביים לבנות וכיוצא בזה.

אולם לגבי הכובע היהודי, הוא נשאר כבשעת הגזירה, ה"דאשיק" בפולין, והכובע הרוסי ברוסיה ובליטא. עד שהופיעה המגבעת האירופית ודחקה את כל הכובעים האחרים.

לעומתם חסידי פולין שמסרו נפשם על הבגדים עדיין מקפידים על הלבוש החסידי הארוך כבימי אבות אבותיהם, כמאמר חז"ל¹²⁶ "כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליהן למיתה בשעת גזירת מלכות... עדיין היא מוחזקת בידם".

הערות